

АННА ФРАНКО-КЛЮЧКО
ІВАН ФРАНКО І ЙОГО РОДИНА
СПОМИНИ
ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
ТОРОНТО — 1956

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА ЛІГИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Ч. 10

З циклю: «МЕМУАРИСТИКА»

Обгортка роботи Б. Стебельського

НАКЛАДОМ ГОЛОВНОЇ УПРАВИ ЛІГИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

З друкарні Видавничої Співки «Гомін України», 140 Бетирст Ст. Торонто, Онт. — Канада

Не пора, не пора, не пора
Москалеві, ляхові служить!
Довершилась. Україні кривда стара, —
Нам пора для України; жить.

Не пора, не пора, не пора
За неvigласків лить свою кров,
І любити царя, що народ обдира, —
Для України наша любов.

Не пора, не пора, не пора
В рідну хату вносити роздор,
Хай пропаде незгоди: проклята мара!
Під України єднаймося прапор!

Бо пора се великая єсть:
У завзятій тяжкій боротьбі
Ми поляжем, щоб волю, і щастя, і честь,
Рідний краю, здобути тобі!

Іван Франко

У ювілейному році — 100-річчя з дня народження великого й вірного сина України, Івана Франка. — випускаємо а світ спомини, написані найближчою йому особою — рідною донькою, панею Анною Франко-Ключко.

Про Великого Каменяра, що

«Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї»

для ідеї випровадити свій український народ з неволі, щоб «з рабів тих зробити народ» та поставити його у «народів вольних колі», що сам боровся за цю ціль і твердо, вірив: «я вірю в силу духа і в день воскресний твого повстання» та невтомно, промошував, шлях до; цього воскресіння в непохитному переконанні, що самі «ми, розіб'ємо скалу (неволі), роздробимо граніт, що кров'ю власною і власними кістками твердий збудуємо гостинець» (до волі), — про Івана Франка написано й пишеться багато.

Спомини доньки Івана Франка є зокрема тим цінні й вартісні, що вони написані, сказати б — з такої найближчої віддалі, на якій може бути лише рідна дитина до рідного батька й до цілого батькового оточення.

З цілої найближчої родини поета лише єдина донька могла сповнити цей обов'язок супроти свого великого батька. Дружина Франка (з роду — Хорунжинська) і найстарший син Андрій — померли (Андрій помер ще за життя батька). Наймолодшого сина, Петра, замордували большевики під час 2-ої світової війни. Середущий, син, Тарас, перебуває в СРСР.

Спомини пані Анни Франко-Ключко мають, особистий, майже інтимний характер: донька списала все те про свого батька, про свою родину, про ближчих і дальших осіб, про більші й менші події, випадки й факти того часу й усе те, що зберегла її пам'ять. Такими є особливо її спомини про найранші роки: «Мої спомини з дитинства — це тільки поодинокі образи, що, залишилися в моїй пам'яті й душі незатертим слідом по нинішній день» — пише авторка. Ці її власні слова треба, здається, прикласти й до цілоти написаних споминів.

В одному листі пані Ключко пише: «Я старалася задокументувати факти з життя мого батька і його, цілої родини без фальшу й прикрашування, без замовчувань або переіначувань, що нараз приходилося мені робити з великим болем у серці». І в іншому місці цього ж листа: «Властиво писати спомини ніколи не хотіла. Чому? — Дуже просто. Я рішила, що писати, так, як батько, не зумію, а писати, нездарно — і без мене досить цього пишуть інші. Але за спонукою мого чоловіка я стала їх писати, ще в Карпатській Україні. Я писала так, як знала. І немов узявши клубочок за його початок, — той клубочок усе розмотувався й розмотувався: нараз ішла нитка рівненька, другий раз поморщена, а іншим разом помотана, — і так до кінця. Властиво кінця немає, бо як довго людина живе, — завжди згадує. І чим далше — тим яскравіше, немов вогники, вискакують у пам'яті нові факти, сцени, обличчя... Але ці спомини мене не задовольняли й завжди з'являлася спонукка: мушу написати, бо те, що я знаю, не знає ніхто. І я взялася знову спомини писати, поширювати, доповнювати».

Оці слова авторки споминів говорять самі за себе й кидають багато ясного світла на книжку, яку даємо до рук українського читача.

І тому спомини пані Анни Франко-Ключко треба, думаємо, оцінювати так, як їх оцінює сама авторка. Вважати їх особистими, інтимними і в першу чергу не слід про це забувати, коли читаємо в споминах також і про незвичайно важке, деколи аж трагічне родинне життя й родинні (а також не раз важкі й складні позародинні) взаємини в домі великого поета.

З цих споминів ми довідуємося й про те, про що всі, які пізнали Івана Франка з того, що про нього дотепер було написано, — цілком не знали, або знали дуже мало. З цього погляду спомини ці мають особливу вартість.

У споминах доньки ми маємо виїмкову нагоду пізнати великого сина України як живу людину, чоловіка й батька, а не тільки як письменника, поета, науковця й суспільного діяча.

Донька, дає нам правдивий і живий образ, як жив та серед яких умовин працював і творив український велетень, що перейшов в історію українського народу як його Мойсей.

Спомини нав'язані незвичайним пієтизмом і ніжною любов'ю особливо до батька, а й до цілої родини. Дуже багато в них суб'єктивних важких переживань, а в деяких розділах вони сповнені трагізмом, що припав у долі Великому Каменяреві.

«Можливо, ці спомини занадто суб'єктивні, занадто багато мого власного «я», але це спомини мої, як я їх переживала й переживаю, згадуючи минуле» — пише в споминах пані Анна Франко-Ключко.

Так ми їх приймаємо й так передаємо нашим читачам. Випускаємо ці спомини, як належний трибут Іванові Франкові в його ювілейний рік — 100-річчя з дня його народження, — даючи в руки української громади те, що написала найближча й найрідніша йому особа, яка мала можливість зробити це свobodно й вірогідно.

Цим ми складаємо поклін нашому Мойсеєві, що, хоч сам упав на шляху до обітованої землі, то пірвав і попровадив до мети мільйони. Сьогодні весь український народ іде цим шляхом:

«Покотилася лявіна —

І де в світі тая сила,

щоб в бігу її спинила?!»

Український народ палає такого полум'яною вірою, таким завзяттям і такою силою, що ніхто й ніщо не спинить його в поході до світлої мети.

І в цьому тверда запорука, що до цієї мети ми дійдемо.

Час, про який пророкував Іван Франко, що український народ гляне «як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі», не за горами!

Р. Малащук

Уважаю своїм обов'язком написати спомини про великого сина України, письменника, поета й ученого д-ра Івана Франка — мого батька.

До цього спонукує мене не тільки любов, і пошана доньки до батька, але прямо почуваю обов'язок вияснити й представити факти так, як вони були, в правдивому світлі, бо багато з написаного про нього зовсім незгідне з правдою, багато перекрученого, видуманого.

Євген Маланюк писав мені: «Ви мусите їх (спомини) написати, бо це Ваш обов'язок, і тільки Ви з цілої родини, по великій людині — можете це виконати».

Властиво свої спомини я вже була написала в Карпатській Україні в 1935 році, але переглянувши і прочитавши їх тепер, я рішила ці спомини поширити, дещо додати, дещо доповнити.

I. 1

Коли згадую покійного мого батька, то вертаюсь думками до раннього мого дитинства, а це дитинство було нерозлучно, зв'язане з цілою родиною: мамою — Ольгою з дому Хоружинських — і трьома братами: Андрієм, Тарасом і Петром. Я була в родині наймолодшою. Різниця поміж дітьми не була велика, один і два роки, і ми всі четверо дітей жили одною громадкою не тільки в щоденному житті, але і в духовому розвитку, забавах, науці.

Мої спомини з дитинства — це тільки поодинокі образки, що залишилися, в моїй пам'яті й душі незатертим слідом по нинішній день. В цілості ранні роки мали характер щасливого, безжурного й веселого життя. Як через сон пригадую собі, що ми жили у Львові на якійсь бічній вулиці, в малім, досить, темнім, мешканні, але це нам було, байдуже, бо ми проводили життя в дитячій гуртці серед іграшок і забав. Докладаю пам'ятаю, як ми перенеслися до нового мешкання, при вул. Крижовій, потім Потоцького, ч. 12, на першій поверсі. Це мешкання, після попереднього, видалося нам дуже великим, 4 великі кімнати підряд, а ще до того з бальконом при фронтовій кімнаті, з якого залюбки можна було лляти воду на голови прохожих, що не раз кінчалось добрим прочуханом, чи то від мами, чи то від тата. Ми всі четверо, я не відстаючи, були великими збиточниками, і зробити комусь збитка гуртом, чи одинцем, зачислялося до приємної атракції дня.

За те ж вечори мали, свою насолоду й таємний чар, особливо перед тим, як мама клала нас спати. Ми звичайно обсідали тата, а мені й братові Петрові, як найменшим, припадало на долю влазити татові на коліна, і тоді тато оповідав нам чудові байки й казки. Ми, малі діти, очаровані буйною фантазією казок, зовсім ще не розрізняли фантазії від правди, і вірили свято, що справді звірі говорять, і кожне звірятко, чи то киця чи морська свинка, чи песик, не були для нас просто звірятами, це були одуховлені істоти. Ми жили їх життям, боліли їх стражданнями, вели з ними довгі розмови, з переконанням, що вони нас розуміють, і як не мовою, то різними звуками нам відповідають. Коли ж настав якийсь спір чи непорозуміння, ми зверталися до тата за радою і судом.

Тато оповідав казки дуже цікаво, якраз тоді komponуючи для нас свої байки «Коли ще звірі говорили», що їх ми так дуже любили й бажали все наново слухати. Ми, заслухані й задивлені в чаруюче обличчя тата, хотіли слухати якнайдовше, і мамі була велика морока покласти нас спати.

Ми, малі діти, очаровані світом казок, у нім жили, й бажали почути все щось нове, і як тато з'являвся між нами, ми старались опанувати його для себе і зараз же влазили йому на коліна. Тато сміявся, приговорюючи: «Міцько й Міна повлазили на коліна». На довго це між нами лишилося, і потім, коли ми вже були старшенькі, нас не раз дразнили Міцьком і Міною.

Ці всі прекрасні казки й оповідання читали ми пізніше вже як друковані твори: «Коли ще звірі говорили», «Лис Микита» й інші оповідання. Вони були нашою першою духовою поживою й яскраво пригадували нам наше щасливе дитинство.

Тато не тільки любив оповідати нам про звірята і представляти їх, як істоти: думаючи, що живуть, між собою майже, людським, життям, але він сам ставився до всіх звірят з надзвичайною любов'ю і ніжністю.

Особливо користалися його опікою бідні сирітки, звірята без дому й захисту, немічні й каліки. У нас, немов у звірячій клініці, постійно перебували: або голодна задрипана кицька, яку тато знайшов холодного дощового вечора десь під плотом і приніс нагріти й нагодувати, або цуценя напівзамерзле, або пташеня з перебитим крильцем. Всі ці звірята під його ніжною опікою приходили до себе й набирали якихсь надзвичайних прикмет і здібностей. Так великий жовтий кіт з зеленими очима, що його ми трохи побоювалися, сприятелювався тільки з татом, і як тільки тато сідав за стіл писати, лягав у тата на карку и муркотів голосно якимсь дивним муркотанням особливо ввечером і вночі. Ворона стала освоєною й надзвичайно розумною та залюбки вчилася різних штучок.

Цю любов до звірят передав тато і нам. Під впливом татових оповідань звірята були для нас істотами рівними нам, нашими приятелями, товаришами наших іграшок, повірниками в наших radoщах і горю.

Але не тільки любов і гарне відношення, до звірят вщепив тато в наші дитячі серця. Ми також діставали від нього першу науку природознавства.

Проживаючи здебільшого в місті, тато використовував кожен вільну хвилину, а як пощастило, то і днину, на те, щоб вести нас кудись поза місто. Звичайно ми йшли цілою родиною, набравши їди, або до близьких лісків, або до більш віддаленого «Вулецького лісу». Зараз же за містом нам дозволено було скинути черевики, і ми бігли босоніж стежками, поміж полями, підскакуючи наввипередки, потім стомлені сідали край дороги, ждучи приходу батьків. Тоді то я почула важливу правду життя від тата. Він сказав мені: «Коли біжиш вперед, скоро втомишся і мусиш часто відпочивати; коли ж ідеш поволі — відпочнеш тоді, коли дійдеш до цілі». Це мене, дитину, здивувало. Спершу я не хотіла в це вірити. Та пізніше, коли я сама переконалася, що це правда, то цю науку запам'ятала вже на ціле життя.

По дорозі траплялось нам багато цікавого. Тато вчив нас розрізняти роди збіжжя, трав і квітів, учив нас, як розрізняти; корисні рослини від шкідливих, кожне дерево чи кущ діставали свої назви, свої прикмети.

А як прийшли ми до лісу, нашої цікавості й розпитуванням не було кінця. І на все давав нам тато пояснення, про все знав щось цікаве розповісти. Ми вчились розрізняти пташок за їх виглядом і співом; тато приносив нам чи жабку, чи ящірку, чи вужа веретільника; це все ми хотіли докладно оглянути і, хоч з великим острахом, узяти в руки, підтримати так як тато. Замкнувши очі, ми запевняли, що не боїмося. Тато сміявся й радів нашим зацікавленням та захопленням.

Не раз на такій прогульці ми проводили цілий день і тільки ввечером з заходом сонця поверталися додому, стомлені, голодні, але щасливі.

Як пізніше я довідалася, глибоке знання й розуміння природи тато набув при допомозі проф. Івана Верхратського, що був не тільки знавцем і вчителем природи, але й умів зацепити йому глибоку до неї любов, а цінні відомості, які ми діставали від тата, були основою тих відомостей, що їх ми пізніше діставали в школі.

2

Наше щасливе дитинство проводили ми в мешканні при вулиці Крижовій (потім названій — Потоцького), що складалося з чотирьох кімнат і кухні. Тато займав велику фронтову кімнату, потім була вітальня, наша спальня, вкінці їдальня, що була рівночасно спальнею батьків. В татовій кімнаті попри стіни стояли шафи повні книжок, а при стіні з вікнами стояв письмовий стіл, закиданий паперами, скриптами і книжками. Ця кімната була для нас повна забороненого чару, заходити туди ми не мали права в присутності тата. Але ж, коли тато не було вдома, ми туди забігали крадькома. Шафи повні книжок, значення яких ми ще не розуміли, притягали магнетично нашу увагу, особливо ті з золотими оправами і чудовими малюнками в середині.

Ці книжки не раз розгортав тато перед нами і ми не могли досить надивитися на розмальовані якими, красками образи та ілюстрації. Це були книжки з середньовічних часів. Були образки королів і королев у яскравих багатих строях, війська в шоломах, замків і пишно прибраних двораків, але найбільше притягаючі були сцени з підземних пивниць, де карались

нешасні жертви. Одні були прив'язані до коліс і нещасним розтягали суглоби, на огнищі горів вогонь, а жертвам, прив'язаним до стовпів, розпаленим залізом припікали спину, з інших точили кров до бочки. Такі і подібні сцени оглядати було страшно, але при тім цікаво; не раз і снилися потім бачені в книжці страхіття.

Та ці книжки лиш дуже рідко дозволяв нам тато оглядати і то тільки тоді, коли спершу нам докладно помили рученята й личка; тим більша була насолода оглядати книжки, після неприємної процедури миття.

Але не тільки книжки притягали: нас до татової кімнати. Поза шафами, в напівтемних кутах, ми находили чудові місця до сховків і до забав з нашими невідлучними приятелями — звірятами; тільки поворот тата додому виполошував нас із таємничих кутів та з кімнати.

Ми четверо дітей, як нас називали — «Франчата», були надзвичайно живі, рухливі і збиточні. Повернувшись до наших кімнат, ми заводили нові іграшки, повні гамору, сміху й плачу, так що й татові, хоч як він був терпеливий, уривався терпець: він виходив із своєї кімнати, дивився ніби суворо на нас і говорив звичайно «ша бухери». Тоді ми звичайно притихали, щоб за хвилину знов почати нові іграшки. Наше життя й іграшки були перемішані з фантастичними подіями з казок. Чародійне життя казкових героїв зливалось з нашим в одно. Навіть найменша дрібничка мала для нас чарівне, надзвичайне значення. Звичайна дірка від гвіздка була таємним сховком «бобаця» (страшка), а муха бурчимуха так само співала нам чарівну пісню, як й Іванові в казці «Без праці».

Та життя йшло своїм порядком. Нам дітям прийшлося переносити дитячі хвороби, особливо пам'ятаю кір, бо тоді кожному з нас приходилось лежати в кімнаті з затемненими вікнами, потім ми вставали ослаблені хворобою, худенькі й бліді. Коло нас піклувалась, крім тата й мами, старенька бабуся-помічниця, що, як мама оповідала, нас всіх винянчила. Вона й пізніше заходила часто до нас, бо знала, що мама прийме її привітно, напоїть і накормить.

Першим нашим горем, — його ми добре не розуміли, а більше відчували, — була хвороба тата. Татові зробив лікар операцію очей, і тато мусів тижнями лежати в темній кімнаті. Затихли наші сміхи й гамір. Ми ходили тихенько з кімнати в кімнату, підходили до тата, він гладив нас по головках. Ми відчували щось недобре, та тоді не розуміли, чому він лежить в ліжку в темній кімнаті.

Мама ходила зажурена-мовчазна, та й нас дітей не брались іграшки. Ми знов ожили тільки тоді, коли тато встав з ліжка, а вікна відслонено.

Тато ставився до нас, дітвори, лагідно і поблажливо. Він давав нам повну свободу і ми майже не знали жодної дисципліни. Тільки тоді, які хтось із нас щось наброїв, чи когось скривдив, тато вступався за покривдженого. Найбільшою карою було «торгання вух». Звичайно такою покривдженою була я, найменша, і мені не раз приходилося втікати до тата за охороною і справедливістю. Хоч я сама була не меншим від братів «розбійником», все ж таки мої кулачки були маленькі й слабенькі, а в братів сильніші, і їх удари були не раз дуже болючі. Раз, пам'ятаю, тато розсердився на брата Петра, бо той попик мене розпаленим залізом, піднісши спідничку (здається я аж надто цікавилась його експериментом перетоплювання станіолу на олово). На мій крик і плач з'явився тато, справедливий оборонець і суддя. Він вхопив Петра, витріпав його порядно і привів до мене, щоб я з свого боку наторгала йому вуха, але я побоялась його потайної помсти і тільки погрозила, що як виросту, буду смажити йому котлети на лою із свічки.

Цієї пригоди я ніколи не забула. Тато залишився для мене моїм певним заступником і втіленням найвищої справедливості.

Тато писав не тільки цілими днями, але й цілими ночами, коли він мав спокій від нас — гамірливої, непосидючої дітвори. Про це я довідалася вперше, як одної ночі заболів у мене зуб. Я пробудилася з плачем, до мене прийшла мама, взяла мене на руки і понесла в татову кімнату. Тато сидів при столі і писав. На столі стояла лампа з зеленим абажуром і кидала лагідне світло на папери розкидані на столі, на його схилене над столом лице. Почувши мій плач, він відклав перо і взяв мене на руки. Зараз передо мною опинилася книжка з золотими обкладинками. Тато показував мені чарівні малюнки, пояснював їх і оповідав про них веселі речі, так що моє личко випогодилось, сльози перестали капати, я почала сміятися,

забувши про зуб. Ще до того поміг цукерок у золотистім папері, що його тато витягнув з шухляди. Я затиснула цукерок в кулачок, бо їсти його не сміла, щоб зуб знов не розболівся, схилила голову на груди тата й щаслива, заснула.

Перебування вночі в татовій кімнаті залишилося у мене незабутнім спомином: тато під лагідним зеленкавим світлом лямпи, ласкавий, добрий і веселий, — і не раз потім бажалось мені, щоб знов у мене болів зуб і щоб знов попасти в татову кімнату вночі.

3

Ще одна важлива подія з нашого дитинства, що врізалась докладно в мою пам'ять аж до нинішнього дня. Це хрестини мої і мого брата Петра, в 1896. Мені тоді було років 4, Петрові 5.

У той час поширювалася між українським громадянством Галичини (переважно між студентами), набирала сили й ваги нова наука соціалізму. Заговорили про високі ідеали, про велике поле до праці: звільнити поневоленого робітника, поліпшити долю, піднести його життєвий стандарт, виховати його на культурного і вартісного члена народу. Цими великими ідеями захоплювалися тисячі великих людей Європи, вони з запалом кидалися в нерівний бій, тисячами попадали в тюремні мури, тисячами гинули, в надії, що коли не самим, то прийдешнім здобудуть ліпшу долю.

І ця хвиля не могла не захопити і тата. Тато кинувся до праці з молодечим захопленням. Відчити і віча, поїздки сто селам, палкі промови, просвічування і запалювання сердець слухачів — це була щоденна праця невтомного працівника. Але тато находив і тоді ще час на писання творів і це були твори з життя українських робітників. Він представляв в них їхнє невідрадне положення, знущання над ними і визискування безсовісними працедавцями, що були звичайно іншої національності. Ці твори були немов покликком до бою, до помсти, і до праці. Вони ясным полум'ям горіли в час його діяльності, як члена соціалістичної партії.¹

Але прийшли арешти, політичні процеси. Тата, щоб підірвати його духові сили, щоб загальмувати його працю, без причин арештують, держать місяцями в темниці, без суду, поміж злодіями і злочинцями. Яким пригноблюючим і тяжким ударом це було для нього, свідчать його поезії-сонети, та найболючішим ударом було відцурання друзів. Тато знесилився, знеохотився.

Наступила тяжка, болюча боротьба з самим собою, бо прийшлося відректися від того, в що свято вірив, відступитись з дороги, не дійшовши до цілі. Але чи можна було дійти до цілі? Він побачив, що неможливо, бо партія, проголошуючи високі ідеали, вимагала від своїх членів держатись визначених партією вузьких колій. Тато скоро побачив, що це праця не для його широкого духа, він став задихатися в вузьких рамках партії.

Його дух обіймав цілий народ і він бажав працювати для цілого народу. Його ідеєю, його стремлінням стала найвища мета: визволити народ від гнобителів, і щоб Україна стала вільною і рівноправною з іншими народами, а партії мають з'єднатися в праці для цієї остаточної цілі. У нього наступив перелім в душі, він виступає з партії, а тим самим його духова праця розвивається в іншій напрямі.

У тому часі було прийнятим, а може і обов'язуючим, що члени соціалістичної партії стали жити з жінками без шлюбу (посол Вітик), виховувати дітей нехрищенними. Оце й нас — мене й Петра не хрищено до 4-го року. Що нас рішився тато охристити, це можливо була реакція на соціалізм, але певно і вплинули й наполягання мами, що була глибоко релігійною, і нехрищення дітей переносила боляче.

---

¹ Про соціалізм і про те, як він його розумів — сам Іван Франко писав так: «Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненавистництва та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого, ще пралюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко-гуманнім вихованні мас народних, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі, не на бюрократичній регламентації всеї людської будуччини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої будуччини»... (передмова до збірки поезій „Мій Ізмарагд", 15.12.1897.

Сам акт хрищення стоїть, як нині, мені перед очима. Кімната-вітальня прибрана й прикрашена, ми — святочно повбирані, помиті і причесані, — були головними особами в важній події. Приїхав священник у ризах і з бородою. Зауваживши, що ми вже великі, тільки покропив нас свяченою водою і обрізав по жмутку волосся. Моїми хресними батьками були — п-і Валерія Коцовська, дружина гімн, учителя, п. Нальчицький і відсутній Микола Вороний, Петра — п. Олеськів і одна пані, прізвище якої призабулося. Христини закінчилися гостиною, а нас, дітей, ущасливлено невиданими і неоціненними дарунками. Я дістала велику лялю, що замикала очі та маленьку вазу. Петро дістав гармату й стрільбу. Але моє щастя було захмарене великим горем. Петро вдарив лялею до крісла і розбив, голівку, а при вистрілі з гармати я так перелякалася, що випустила маленьку вазу з рук, що впала на землю і розсипалася на кусочки. Це був мій перший біль і гарячі сльози дитини. Тато взяв мене на руки, голубив і пригортав, успокоюючи: «Ляля дістане другу голівку, а мама купить на другий день таку ж саму вазу».

Не раз запитую себе, чи можу відтворити образ батька в моїй пам'яті? Можливо, що цей образ має дещо з раннього дитинства, можливо, що і з пізніших років. Цей образ стоїть перед моїми очима мов невиразна тінь: висока постава (для мене дитини він видавався дуже високим) високе чоло, добрі сині очі, хвилясте волосся, рудавий вус. — Він все веселий, повний батьківської любови, з'являвся у відкритих дверях, чи то з своєї кімнати, чи знадвору. Ми бігли йому назустріч з окликами: «тату, тату!» Тато все щось сказав веселого на привітання, або скартав, як того було треба, а вже найбільшим щастям було, як він підносив, найчастіше мене найменшу, собі на плечі, «на коркоші». Мені здавалось, що я сиджу високо, високо; щаслива сміялась, раділа і поглядала гордо згори на хлопців.

Я цілим дитячим серцем любила мого тата і була за нього дуже горда. Він здавався мені найгарнішим і найліпшим татом. Сусідська дівчинка, з якою я звичайно бавилася, і яку я дуже любила, одного разу в суперечці сказала мені: «Твій тато виглядає, як чорт», це мене так заболіло і обурило (бо якраз її тато скорше був подібний на чорта, був цілий чорний з чорною бородою), що я їй заявила: «Ти назвала мого тата і я не хочу з тобою бавитися», і від тої пори я й не дивилася в її сторону, що більше — й мої забавки залишилися в неї і я не хотіла їх взяти назад.

4

Великою і важною подією в нашій дитячій житті, та й цілої родини, був виїзд на село. Ми, дітвора, не могли дочекатися того визначного дня. Приготування до від'їзду, метушня мали для нас, дітей, чар чогось надзвичайного. Звичайно такі поїздки були літом або на свята. Перші поїздки, які ще, мов крізь сон, пам'ятаю — це були поїздки до родинного татового села Нагуєвич.

Ми приїжджали до татової родинної хати, спершу до татового вітчима Гаврилюка, потім до брата Онуфрія. Нам, дітям, було повне дозвілля. Ми зараз же попадали в товариство стрієчних братів і сестер і разом з ними жили їхнім життям. Ми босоніж бігли м'якими, втоптаними стежками, полями, поміж високими колосистими житами і пшеницею. Скільки принади і краси мали ці прогулянки! Біжиш стежечкою, високе збіжжя з обох боків, що видно тільки небо, то закрутами, то просто тут простягаєш руку за синім васильком, там за червоним маком, там знов із-за закруту виглядає окатий ромен, рвеш і рвеш, — повний оберемок, — мама сплете вінок на голову. Там знов зненацька вискочить зайчик, і сам злякався і мене перелякав — стоїмо не ворухнемося, нараз блисне щось біленьке, це його хвостик, і зайчик пропав між колосками. То жаба вискочить на стежку. Як маленька, зелена — то ще нічого, але часом буває велика, погана ропуха, утікаєш щосили, біжиш за хлопцями, вони ж більші, — скорше бігають. Не раз відбіжуть наперед далеко, і я плачу, боюсь серед поля. Аж вибігаю на луг, хлопці кричать, борються, перевертаються, — повно сміху і крику, та я боюсь брати участь в їхніх змаганнях, щоб який не штовхнув, не вдарив мене.

Під деревом посідали тато й мама, я біжу до них, прошу плести вінок на голову, мама плете, а я тимчасом розпитую: «Чому зайчик не хоче бавитися зі мною, де він мешкає, де його дітки? Чому жаба ропуха така погана?» і — багато інших питань без кінця. Тато роз-

повідляє про зайчика, про його діток, про його долю і недолю. Довідаюся, що ропуха пожиточне звірятко, що з'їдає шкідливі комахи, але я її не люблю, бо діти оповідали, що вона плює і де плює, там постають погані боляки.

Потомлені хлопці приходять до гурту, ми лягаємо в м'яку траву горілиць і приглядаємось хмаринкам на небі. Десь в полі виводить свою пісню жайворонки, сонечко пригріває, ніжний вітерець повіває з поля. Наша фантазія починає рости — я скрикую: ген там високо я бачу виразно карету, а в ній сидить королівна, коні піднесли голови й біжать. Нараз брат побачив великого ведмедя, що суне на мою королівну, а ген там замок, що за хвилину перемінюється у щось дивовижне, в якогось смока з великими очима, зверненими просто на нас. Це вітер гонить хмари, групує їх, творить постаті, то знов ті постаті розпливаються, щоб утворити щось інше. Або просто хмарки лучаться і ми бачимо багато, багато баранчиків, мама каже: «Це на погоду». — Відпочивши, біжимо купатися до ріки.

Тато знаходить гарне місце, ми розбираємося, на випередки, хто скорше, хлопці сміло скачуть у воду, нуркують, плавають, бризкають на мене холодною водою. Я кричу з радості і страху, але в воду боюся іти. Тато бере мене на руки й несе на глибоку воду. Я щаслива сміюся і викрикую. Я також у гурті.

Або йдемо до лісу. Це далека дорога, сонце припікає, стомлені ніжки починають боліти, хлопці біжать наперед, я підбігаю, та сили слабкі, присідаю — відпочиваю. Вкінці не видержую, залишаюсь позаду і починаю плакати: «Нозі болять, хочу на руці; мамо, хочу на руці». Мама спершу бере за руку, веде, але цього замало, я іти не можу, приходиться взяти мамі мене на руки і нараз утома пропадає. Я через сльози сміюся рада і щаслива. Приходимо до лісу, там приємний холодок, ми розтаборюємося, мама розкладає їжу, ділить поміж усіх, мені замала моя пайка і я кричу: «Я хочу цілу курку». Всі з мене сміються, бо ж голод має великі очі, а я подужаю ледве свій кусок. Сідаємо кругом тата, що оповідає багато цікавого про чарівне життя в лісі. Хлопці біжать поміж корчі шукати гнізда пташок, але тато забороняє, не дозволяє кривдити пташок.

Ми вертаємося додів потомлені, але набули нового знання, побачивши багато цікавого.

Та не тільки прогулянки виповняли наші дні на селі. Хлопці, разом з іншими, вставали раненько і їхали возами на поле по траву, сіно або збіжжя, щоб гордо вертатися додів на високо наладованім возі, або заходились коло коней, чистили їх і стайню, верхи їхали на ріку купати їх. Я дивилась на їх працю з заздрістю, мені також дуже хотілося їхати високо на возі або верхи на коні. Та на мою долю припадало інше заняття — іти з малими дівчатами-ровесницями пасти гуси. Це звичайно було получене з плачем, бо чомусь великий білий гусак полюбив собі якраз мої босі ноги і, наблизившись, накидався на мене з ворожим шипінням, і гнався за мною, кусаючи боляче. Я, маленька дівчинка, утікала до дому з великим плачем і криком поскаржитись мамі або татові, але на другий день я разом з другими дівчатками була знов на пасовиську.

Велика радість була для нас дітей, коли ввечері худоба поверталася з пасовиська додів і мама брала нас всіх до стайні. Вже сам запах стайні, змішаний з запахом свіжого сіна або трави і молока, був для нас великою принадою. Приходила стрийна з дійницями, підкидала коровам свіжої трави, а ми не могли дочекатися, коли то доєння почнеться. Першу пайку молока діставали телятка, такі милі і ніжні, що ми їм того молока зовсім не жаліли. Опісля стрийна сідала на стілець і починалося доєння. Зручні пальці стрийни скоро наповняли дійницю білими струями молока. Корова помахувала хвостом, поглядала на нас своїми спокійними, синіми очима, стрийна покрикувала на неї, а ми нетерпеливо ждали. Вкінці приходила черга на нас. Стрийна брала наші горнятка, наповняла їх по вінця піннявим теплим молоком. Це був райський напиток і таким нам — дітям залишився на ціле життя.

Одного разу трапилася — як то між дітьми буває — така звичайна собі пригода, але яка мала страшний наслідок, і лягла тяжким маривом на наше, так ще щасливе в дитинстві, життя.

У Нагуєвичах, як майже в усіх селах у Галичині, побіч українського населення було декілька жидівських і подекуди й польських родин. Жиди звичайно оселялися вздовж

головної вулиці села і в їх руках були всі крамниці, а найголовніше — корчми. Таких корчем часом у селі було й більше і за їхньою допомогою жиди випивали всі життєві соки з українського населення. З цієї причини селяни жидів ненавиділи, бо знали добре, яку шкоду вони їм чинять, але позбутися їх з села не могли, бо їх підпірав дідич, польське населення і уряд.

Ця ненависть перенеслася і на дітей. Між українськими і жидівськими дітьми був постійний антагонізм і сільські хлопці провадили «завзяті війни» з жидиками. Ці «війни» звичайно полягали на побиванню жидівських хлопців, і пошкоджуванню їх дорогоцінних пейсів.

Тарас і Петро залюбки брали участь в таких змаганнях. Андрій, старший, був лагідної, доброї вдачі, і кривдження чужих дітей, хоч би й жидиків, не були йому в смак. Жидики слабші і трусливіші по природі, звичайно або бігли жалітися батькам, або металися, кидаючи із-за плоту камінням.

Жертвою такої помсти впав невинний Андрій. Одного разу вечором ми верталися домів. Андрій біг попереду. Нараз вискочив з-за плоту жидик, кинув великим каменем і поцілів Андрія простісінько в голову. Андрій упав на землю безпритомний, обіллятий кров'ю. Тато заніс його до дому, покликав лікаря. Згодом рана загоїлася й здавалося, що горе проминуло. Та так не сталося — в мозку залишилася травма, і під її впливом бідний Андрій після кількох років дістав тяжку невилікувану недугу — епілепсію. Ця його хвороба, наповнила жахом наші дитячі серця, прибила важким горем тата й маму, особливо маму. Андрій був улюбленою дитиною мами, — тихий спокійний, добрий і слухняний. Тепер ціле його трагічне життя, — це була постійна незагоєна рана маминого серця. Цю недугу тато описав з великим відчуттям і болем в своїй притчі про св. Валентина.

Навантажені різnorodними дарами сільського господарства, ми поверталися до Львова відсвіжені й щасливі. Тато, мимо відпочинку в природі, багато писав, також ходив поміж селян і списував пісні, приповідки, оповідання, перекази й повір'я. Заходив і до священиків, нишпорив по старих церковних книгах і пожовклих паперах та записував цікаві для себе самого тільки, події, документи. Священики іронічно підсміхалися з приводу цього дивного татового замилювання, але раділи як могли йому показати щось справді цінне й цікаве.

5

Як ми стали підростати, круг наших поїздок все і все поширився.

Немов яскраві камінці в калейдоскопі крутяться в моїй пам'яті образки сіл, міст, людей. Уривчасті образки стають перед очима, що сполучаються глибоко в душі в один неясний образ, без означення часу, місцевости. Обличчя людей бачу й не бачу.

От хоч би таке: ми повертались вечором з далекої прогульки стомлені і голодні. Повітря, немов перед бурею, по небі гналися сірі неприємні хмари. Ми проходили попри високу гору, немов обрізану в напрямі до дороги. Нагло зірвався сильний дикий вітер і став із зловіщим свистом гнати по небі тяжкі чорні хмари. Ми почали бігти, перелякані тулились до тата і до мами. Минули гору. Над горою хмари почали жовкнути, діставати червоні криваві відтінки, повітря переповнилося гуркотом громів, блискавки перетинали повітряні простори. Нараз ми, поглянувши взад понад гору, побачили грізне явище. Жовта хмара спустилася вниз на дорогу, якою ми тільки що проходили. Шалений вітер з посвистом почав крутитися на просторі під горою, і раптом піднявся стовп піску в дикім крутіжу. «Смерть — утікаймо» закричав мій тато, і ми щосили, ще скорше почали втікати. Прибігли до дому, перелякані невиданим явищем природи, змочені до нитки.

Інший образ: Ми були десь в північній Галичині, може біля Жовкви. Бідна околиця, кругом ліски, де-не-де сосни поодинокі або групами. Ми прийшли з татом над ріку, гарячий пісок пече босі ноги, але тато показав нам, що з того ліску, як його намочити водою, можна будувати чарівні замки, і ми кинулись до нової розради. Скільки ж нам дітям прийшлося будувати тих піскових замків в житті, і скільки їх розвіяв безслідно вітер...

Знов ми побували, здається, в Яворові, у п-ва Олесницьких. Я була там тільки з татом. Було велике товариство, нам запропоновано провезтись човнами по ріці. Спершу було лячно сідати в хитке човно. Я сіла біля тата. Держачись цупко його руки, я поглядала з острахом на

пробігаючи під веслами мутну воду. Та скоро привикла, річка спокійна, лінива, крутилася і закручувала поміж полями і лісками. Береги, оброслі високими шуварами, не раз поширювалися в широкі плеса, то знов звужувалися, так що ледве човен проїжджав. Ми плили довго, човнів було більше, почали лунати пісні, гомоніла весела розмова, перекидалися жартами й сміхами. Домів вернулися пізно вночі, коли вже місяць показався на небі, а зорі світили ярко і таємниче. Було і страшно, але й затишно, бо зі мною був тато.

А ось ми — діти, тато і мама зближаємось до великого панського двору, затіненого старими деревами. На деревах сиділи пави і павичі, що викрикували дивними голосами, розпустивши розкішні хвости. По великим подвір'ї походжали гордовито великі індики і сорокати перлиці. Індики, побачивши на мені червону суконку, розпустили хвости, нашорошили пір'я, і з грізним булькотанням пустилися до наступу... Не знаю, що скоїлося б, якби не вийшов сам пан дому і не нагнав войовничих «лицарів». Я перелякана і заплакана тулила голову на грудях пана Р., що повів нас скоро в хату. Брати сміялися з мене і з мого переляку; казали: «це ж були тільки індики, а індики не люблять червоного».

Чим більше ми підросли, тим спомини з наших поїздок залишилися виразнішими, образи чіткішими, ширшими й повнішими.

Це були поїздки до села Голобутова біля Стрия, до Довгополя, до о. Попеля, до Бурачка, до Завадова до о. Нижанківського, до Косова, а потім до Криворівні, Жабйого, Буркуту.

До Голобутова ми їздили декілька літ підряд. Винаймили половину хати у селянина і мали зовсім вигідне приміщення. Ми діти проводили час на купанні в ріці і невпинних дитячих забавах.

Річка Колодниця сама по собі невелика і зовсім спокійна, але в час дощів і повені набирала могутньої сили і тоді з ревом котила жовті, повні намулу хвилі, нищила, і забирала по дорозі з собою все. Таку одну повінь ми всі пережили. Дощі падали безперестанку тиждень за тижнем і води в Колодниці стали прибувати. Наша хата стояла на горбку, досить далеко від ріки, і господар запевняв нас, що небезпеки немає. Для орієнтації поставили ми оддалік ріки камінь, і щохвилини бігали дивитися й міряти як підступає вода. Тим часом ріка все більше й більше прибувала. Жовті грізні води з шумом котилися вниз, несли зі собою вирвані з корінням дерева, корчі, копиці сіна, забрані з поля, а дедалі стало нести хати, хатне приладдя, худобу. Почулися крики й плачі. Вода почала добиратися до хат і в нашому селі. Особливо почала заливати частину села на другому березі ріки, далеко нижчому від нашого. До тата прибігли господарі, щоб він дав пораду, порятунок, бо люди загивають. Тато вибіг з хати, ми здалека бігли за ним. Підбігли до мосту.

Міст вже був сильно залитий водою і ніхто не відважувався переходити на другий бік. Але тато бачив, що необхідно перейти на другий бік і рятувати людей, перевести їх на наш бік. Наказав принести линви, позв'язувати їх разом і він перший, підкотивши високо штани, пустився через загрожений міст на другий бік, а за його відважним прикладом пішли й другі. Линви перетягнуто через міст, вони забезпечували перехід. Ми плакали і просили тата не йти, але тато пішов і повернувся назад, несучи малу дитину на руках, а потім до пізньої ночі невтомно працював при рятуванні людей у загроженій частині села. На щастя, дощ перестав падати і вода в ріці стала опадати. На другий день вийшло тепле сонце, огріло людське нещастя і заподіяні шкоди в селі.

Або пригадується незабутня дорога з Голобутова до Завадова. Ціла дорога висаджена старезними, розлогими липами. Запах липового цвіту наповнював повітря, бджілоньки, що перелітали з одної цвітки на другу, ніжно бриніли. Ми йдемо босоніж стежкою, що веде попри дорогу, липи кидають тінь і приємний холод. Іти так легко так весело; а там, не доходячи до самого Завадова, маленька крамничка з різними приманливими речами: свіженькі булочки, таблички чоколяди і кольорові цукерки в великих бляшаних пуделках. Цукерки найбільш приманливі, ми згодні йти в далеку дорогу, щоб їх дістати.

Ми заходили до Рогульських, до о. Нижанківського, або до других приятелів тата, що їх у кожному селі було багато.

З Голобутовом зв'язані ще татові поїздки на рибу. Тато був завзятим рибалкою. Він ловив рибу спеціально для нього плетеним саком т. зв. в'ятером, рідше на вудку, також дуже часто ловив руками. Ідучи попри берег, він зупинявся і витягав рибу просто з нор.

Літом, коли ми були всі разом, це рибальство було для нас, дітей, досить томляче. Приходилося йти досить далеко в спеку полями.

Прийшовши над ріку, ми мусіли сидіти на березі тихенько. Ми не сміли гомоніти, ані заводити іграшок, ані бігати понад берегом. Тато, звичайно, ловив сам, часом із приятелями або й селянами – помічниками, які йшли вздовж берега і наганяли, бовтаючи бовтами в воді, рибу в сак. Тато звичайно надягав з сільського полотна полотнянку, бо ця одіж була найбільш до цього пригожа і вигідна. Ми нетерпеливо вичікували на березі — коли ж то тато принесе добичу.

Врешті приходив тато із розпроміненим, задоволеним лицем і висипав рибу перед нами на траву. Тут же ми вчилися розпізнавати всі роди риб, що ними такі багаті наші ріки: клени, карасі, плотиці, шуки, коропи, в'юни мнюхи і багато інших. Шуку з тих всіх риб я запам'ятала дуже докладно: не зважаючи на татову остерогу, я встромила пальчик у рот шуки, шука мене вкусила, і я на власному гіркому досвіді переконалася, що вона має дуже гострі зуби.

Один раз ми набралися великого страху. Коли тато ловив рибу, прийшов до нас жандарм з великим криком і гуком, як то в той час було звичаєм у жандармів. Він наказав татові йти разом з ним так, як стояв у мокрій полотнянці. Не послухати жандарма при багнеті було неможливо. Ми, діти, сильно перелякалися і зненавиділи всіх жандармів за те, що один з них посмів кричати на нашого тата. Від того часу жандарм був для нас на ціле життя синонімом грубости, насильства, несправедливости. По якомусь часі вернувся тато й сказав з жалем у голосі: «Не можу тут ловити рибу — дідич не дозволяє». Опісля тато вже заздальгідь брав собі дозвіл на ловлю риби. Одного разу тато ловив рибу на тому самому місці, і той самий жандарм прийшов «робити порядок». Тато показав йому дозвіл, але це жандарма не вдоволило і він побіг до дідича скаржитись. На його превелике здивування, дідич, довідавшись, що тато ловить рибу, вийшов до ріки, представився мамі, привітався з татом і почав з татом приятельську розмову. Жандармові заявив, що тато — це його приятель і має дозвіл ловити рибу, де хоче, а його просить не робити бешкету. Жандарм, відходячи, незадоволено буркотів собі під носом, мислив; в його голові не могло поміститися, що хтось у полотнянці може бути з паном дідичем за «пані-брат». Одна наша поїздка до Голобутова закінчилася сумно і передчасно. Одної ночі ми побудилися, світилося світло, мама стогнала на ліжку, тато переляканий посилав когось по лікаря, що довго не приїздив. Коли нарешті приїхав, ствердив, що в мамі запалення сліпої кишки і радив негайно везти до шпиталу, щоб не було запізно. Ще цієї ночі тато повіз маму до Львова і залишився там кілька днів. Ми, діти, лишилися під опікою служниці. Тато вернувся сумний, — операція була тяжка, мама бореться зі смертю. Ходив мов непритомний і за кілька днів поїхав знов. Мама, — хоч і небезпека смерті минула, — була дуже слаба, дуже тяжко приходила до сил і тато рішив вернутися з нами дітьми назад до Львова. Тим більше, що дівчина зовсім занедбувала нас в часі татової неприсутности. Лишала нас самих без догляду, сама йшла на село, а ми ходили брудні, не миті, не чесані, голодні. Татові, як повертався, доводилося приводити нас до порядку: мити голови, чесати, одягати в чисте вбрання.

Ми вернулися до Львова і по кількох днях тато сказав, що нам, дітям, дозволено відвідати маму в шпиталі. Нас повели до великого білого будинку. Прийшлося перейти безліч коридорів, в яких сильно пахло карболом, вкінці ввели нас у велику кімнату, наповнену рядами ліжок. Поміж ліжками увихалися сестри-жалібниці. Одна сестра взяла мене за руку і повела, я з острахом водила очима по лицах хворих, шукаючи поміж ними знакомі рідні черги. Ми підійшли до ліжка, мама лежала бліда і виснажена, лице мов не її — чуже. Глянула на мене, усміхнулася і слабою рукою погладила по голові. Дивлячись на маму таку близьку, але таку далеку, сльози ринули з моїх очей. Мене розплакану, вивели з кімнати. Пізніше я заходила до шпиталу ще кілька разів. Мама поволі приходила до сил, сиділа вже в кріслі і плела тонкі кружева у подарунок для добрих монахинь.

Тато їздив зі Львова дуже часто, з кимсь із своїх товаришів чи приятелів, на рибу. Вже звечора приготувався до від'їзду, старанно переглядав сіти, чи все в порядку, чи нема де якої дірки, набирив їди і вже раненько, коли ми ще спали, від'їздив. У такі дні тато був у веселому настрою, шуткував з нами, оповідав нам багато цікавого з життя риб, розвеселяв нас веселими оповіданнями і приповідками. Повертався звичайно пізно вночі, не раз перемерзлий і змучений, але задоволений. Ми раненько бігли до кухні подивитися на привезені риби. Тато вишукував найбільші і давав нам подержати в руках, але це нам не вдавалося, бо риба слизька. Вона виховзала з рук. Тато повчав нас, що рибу береться за зяви. Між рибами попадалися і раки з вилупленими очима, великими вусами; вони тріпали хвостами й підскакували з води не раз і на підлогу, оббризкуючи нас водою. Для нас було загадкою, чому вони наперекір всім правилам лізли взад, а як мама кинула їх в кип'яток варити, починали червоніти, тоді ми переконалися в правдивості приповідки: «А я ракеборак, як ущипну — буде знак». Мама зі служницею заходила коло риб, їх треба було чистити, чи складати в склянки на пізніше; не раз ця праця займала пів або і цілий день.

Один виїзд на село для мене пам'ятний і до нині стоїть мені перед очима: Ми всі вийшли з дому, повиносили пакунки і поскладали на віз, що на нас вже чекав. Але тато був якийсь неспокійний і розглядався на боки, піднявшись з сидження. Тоді нараз вискочив із-за рогу чоловік і вистрілив до тата, на щастя не поцілів. Тато зблід, але почав нас успокоювати, щоб ми не боялися, що то не до тата стріляли. Пізніше я довідалася з розмов і зрозуміла, що це один поляк хотів пімститися на татові за те, що тато в своїй статті назвав польського поета Міцкевича поетом зради (Конрад Валленрод). Це було в р. 1897.

До нас із сіл дуже часто приїздили, гості. По-перше, це була родина тата; спершу його вітчим і мама, потім по їх смерті приїздили його брати Онуфрій і Захарій з жінками і дітьми. Такі відвідини були немов сполукою з тими радісними хвилинами перебування на селі, бо родина привозила всякі добрі речі із села, поповнюючи нашу кухню, а мама все це надзвичайно цінила, бо це все було дуже свіже, не таке як у перекупок у місті на ринку. Також приїжджали селяни з різних місць, татові знайомі з сіл, що в них тато бував. Звичайно у приїжджих була тьма різnorodних справ: чи то до лікаря, чи до суду, чи до якогось уряду. Люди приїздили до тата за порадою, за вказівками. У їхніх очах тато був людиною всезнаючою, вченою, «паном», але приступним і до кожного ласкавим. Він не тільки порадив, але де міг, допоміг і люди по кількадемній гостині від'їздили задоволені. На нас, дітей, такі відвідини робили помітне враження. Тут у місті ми вперше почали помічати (на селі цього не було помітно) різницю між цими людьми і нами. Це були люди повбيرانі в свої сільські вбрання: зимою — в тяжкі баранячі кожухи і шапки, жінки позавивані в великі хустки; літом, в убраннях з полотна, жінки в барвистих спідницях і вишиваних сорочках. Такої одежі в місті не носили. Але ласкаве і привітне відношення до них тата і мами привчили нас, дітей, уже з самої ранньої молодости не встидатися тих людей, а шанувати їх так, як це робили наші батьки.

Наша хата була відчинена не тільки для сільських відвідувачів. До тата заходило багато знайомих і приятелів-товаришів. Не раз вечорами велика вітальня наповнялася людьми, знайомими і незнайомими. Велися жваві гутірки, диспути, наради. Ми, діти, тихенько всувалися в кімнату і, примостившись десь у непомітному куточку, прислухувалися до розмов старших. З цих розмов ми не багато розуміли, і звичайно, коли гості розійшлися, ми між собою ділилися нашими спостереженнями, як от: «Той має таку велику чорну бороду, певно бере в неї нечемних дітей»; або «Той має такі великі вуса, ще й до того руді, рухає ними так смішно, мов рак»; або «Тамтой так щирить зуби, сміється немов кінь». Такі й подібні прищипки ми старалися дати не раз поважним і симпатичним, панам, але для нас, дітей, було важне насамперед те, що вражало нашу зорову уяву.

Між прихожими ми вибирали собі особисті симпатії й антипатії, а за симпатію ми годні були одне: одному видряпати очі. Такою моєю симпатією був проф. Коцовський, дружина якого була моєю хресною мамою. Їхній син, Микольцо, часом заходив до нас, за дозволом батька, бавитися. Батько, сам педагог, виховував свого сина педантно, в «залізних рукавицях». Дома дуже тихенький і слухняний, він у нашій товаристві набирився

сміливості, і разом з нами уживав повної свободи — міг так само як ми галасувати, бігати, підскакувати, голосно сміятися й «доказувати», словом, оживав і ставався справжньою дитиною. Пізніше Микола Коцовський скінчив медицину і, як військовий лікар, загинув геройською смертю в «чотирикутнику омерти»; в надлюдському зусиллі рятуючи стрільців від сипного тифу, заразився сам і помер на полі нерівного бою.

Одним із постійних, майже щоденних, відвідувачів нашого дому був Михайло Павлик, родом із Косова, шкільний товариш тата. З браку засобів він не міг закінчити студій. Людина обмежених здібностей, тяжко пробивався в житті; тато, бажаючи допомогти йому, притягнув його до співпраці в тільки що заснованім ним часописі «Друг» і до радикальної партії, що виникла під впливом Драгоманова. М. Павлик виявився однак фальшивим другом для тата; безмежно заздрисний за геній тата і його вплив на громадянство, відіграв роллю малого Макіявеллі. Він безоглядно користувався гостинністю мами, був постійним столівником у нас, а за це все розносив між людьми всі наші домашні справи, щоденне змагання моїх батьків з недостатками, негосподарність мами представляв у найгіршім світлі. Щоб маму понизити, поширював між громадянством для неї назву «Франчиха» — назвище прийняте тільки на селі, але принизливе в місті, де всі собі «панькали». Він добився довір'я у Драгоманова і всякими очернюваннями і фальшивими інформаціями старався підкопати співпрацю двох учених і громадських діячів.

Мама скоро помітила його фальшивість і старалася позбутися його з хати, але тато заступався за нього перед мамою, бо його довір'я і доброзичливість до Павлика були непорушні.

Крім приятелів і товаришів-однодумців, заходили до тата й визначніші гості, учені, поети й письменники, політичні діячі різних національностей. Найбільш нам дорогі були гості з Наддніпрянської України. Ясно пригадуються мені обличчя Миколи Вороного, Лесі Українки, Коцюбинського, Грінченка та інших. Радість з їх відвідин у тата здається передавалась і нам дітям, і нам хотілось їх обіймати і цілувати так, як це робили тато й мама. Крім цих гостей заходили гості з Росії, Чехії, Німеччини, Франції. Нас дуже дивувало і збуджувало нашу гордість, як ми чули, що тато з чемности говорив до них на їхніх мовах. Цей факт ми між собою живо дискутували, бо часом ми й не знали, яка це була мова, і по відході гостя накидалися на тата з запитаннями, бажаючи мати вияснення.

Бувало, що якийсь гість захотів познайомитися з нами, нас вводили або гуртом або по черзі. Брати старші без остраху входили в кімнату, відповідали сміло на питання, розмовляли, але коли приходила черга на мене, очі всіх звертались у мою сторону, мені ставало лячно, мені до сліз було соромно і я старалась, як мога, сховатись за маму. Я боялась, що вони помітять, що в мене не дуже чисті руки або занадто розтріпане волосся, а ще й до того треба було відповідати на ласкаві (а в той час мені здавалось інквізиторські) питання: Як називаєшся, чи ти чемна, чи ходиш до школи, чи знаєш який віршик? Я бажала провалитись під землю, але коли приходило до віршика, я оживала, бо ж тих віршиків ми діти знали безліч.

6

Знаменною подією в нашій домі були відвідини Митрополита Шептицького.

Видно, що візита Митрополита була заповіджена, бо тато вийшов напроти нього аж до візника і з висловами пошани ввів його до своєї кімнати. Тато змолоду цікавився постатями з Св. Письма, життям мучеників, апостолів. Годинами просиджував у бібліотеках, пильно студіюючи старі церковні книги. У його бібліотеці були не одні цінні, в грубих обкладинках, пошкоджених молями, писані «кирилицею» старовинні книги, які він придбав або на приходствах, або в антикварнях. Знаючи про це, Митрополит зайшов до тата продискутувати деякі для нього цікаві питання (здається, тоді йшла дискусія про Йоасафа і Варлаама). При відході Митрополит виявив бажання побачити нас дітей. І тоді то вперше мені прийшлося побачити його величню постать. Він привітався з мамою, що нас привела, кожного з нас запитав про ім'я, кожного погладив по голові, поблагословив.

Це була моя перша зустріч з такою визначною людиною, кришталюного характеру, ученим, високо освіченим і культурним чоловіком. Мимо свого духового знання і походження із спольщеної родини, — він сам був великим націоналістом і народолюбцем. Він не жалувал ні гроша ні труду на благородні народні цілі, чи то приюти для сиріт, чи доми для безробітних служниць, українську лікарню, чи на університет; всі ці інституції мали його підмогу, його опіку. Він був твердий, безкомпромісовий ворог ложі, безхарактерности, безхребетности людської.

Він виховав кадри священиків, що стали правдивими помічниками і душпастирями для свого народу, що йшли з народом на бій проти польського утиску, що працювали на полі просвіти, що стояли разом з народом і в хвилинах щастя і лихоліття.

Мені прийшлося ще два рази особисто стрінутися з Митрополитом Шептицьким. Друга зустріч була при такій нагоді: Я кінчила учительську семінарію і, по maturі, як кожного року, ми учениці приготували концерт. Кружок комітетових розносив запрошення до визначних громадян і діячів. Мені на долю випало йти до Митрополита. З товаришкою пішли ми до церкви св. Юра, біля якої була резиденція Митрополита. Нас впровадили до почекальні, а згодом до кімнати самого Митрополита. У притемненій кімнаті він сидів величний і могутній у своїм фотелі. У той час терпів він тяжко на свою недугу, але ласкаво прикликав нас до себе і розпитав про ціль приходу, питався, як називаємося. Почувши моє ім'я, Митрополит звернувся до мене, почав розпитувати докладно про мої студії, мої пляни на майбутнє, потім про життя родини, турбувався про маму та її здоров'я. Вислухав мене уважно, висловив своє співчуття. Це мене тоді дуже зворушило, бо в тому часі мама була тяжко хвора, всіми забута і покинута.

Третя і остання зустріч була в Києві в 1917 році, в першу річницю смерти мого тата. Митрополит, звільнений російською владою з заслання, приїхав до Києва і тут задержався, вичікуючи дозволу повернутися до Львова.

У мене з'явилося бажання, щоб ніхто інший, а Митрополит відправив панахиду по татові, і з тим бажанням я пішла до нього. Мене стрінув о. Мих. Цегельський у скромно лаштованій вітальній кімнаті. Почувши з чим я прийшла, він заявив мені: це річ немислима, тато вмер без Бога, і Митрополит напевно відмовиться. На ці його слова — з сусідньої кімнати вийшов сам Митрополит і, звертаючись до о. Цегельського, заявив: «Ви помиляєтеся, отче, тим більше за таких людей ми повинні молитися». Потім звернувся до мене, привітався і дав свою згоду. Панахида відбулася в католицькій костелі. Церква була вщерть виповнена народом, по панахиді Митрополит промовив, згадуючи тата в словах піднесених і зворушливих. Та неприємний інцидент трапився ще цього ж дня. Володимир Антонович, не поінформувавшись вперед, помістив у соціалістичнім часописі статтю, у якій накидав на Митрополита, мовляв, він надужив ім'я Івана Франка, щоб вести пропаганду католицизму на Україні. Ця брехлива стаття до глибини душі обурила мене і я зараз же післала до тієї газети спростування, але факт нетакту й образи залишився.

Відвідуючи Львів по війні, я зайшла до Митрополичої резиденції, але Митрополита не було вже в живих. Я розговорилася з його довголітнім слугою, що охоче розказав мені про життя Митрополита під час війни, як вони разом бідували, як при бомбардуванні він сам мусів спроваджувати старенького і безпомічного до пивниці, потім назад до кімнати. Усі його покинули, не було помочі ні рятунку. Коли вдруге повернулася російська окупація, облягли резиденцію солдати. Зразу накинулись на Митрополита з наругами і зневагами, але з часом маєстатична постать, з білим волоссям, старенького і безпомічного Владика застала їх відноситись до нього з симпатією і пошаною. Вони почали приносити їжу і любили заходити до нього, щоб поговорити й послухати.

7

Настав час ходити нам до школи: Андрій і Тарас, старші на два роки від Петра і мене, почали скорше ходити до народної школи, нам ще треба було чекати два і три роки. Ми обоє з Петром дуже цікавилися, що старші брати вчать, і не могли дочекатися, коли то прийде черга на нас. Мені було п'ять років, і на мої наполягання я дістала табличку і

писальце, — це було для мене велике свято. Я виводила на ній різні закарлюки, які видавались мені незрівняної краси і зручності. Мої брати ходили до української народної школи при учительській семінарії, потім перейшли до Української академічної гімназії, з навчанням грецької і латинської мов. Оставшись дома сама, я стала докучати батькам, що й я хочу до школи, і вкінці одного пам'ятного дня мама повела мене до школи. Тому, що народня українська школа для дівчат була майже на другому кінці міста, мама повела мене до польської школи, що була по сусідству. Однак ця школа мені не подобалась, ані вчителька, що ласкаво до мене заговорила. Я втекла із школи з великим плачем. Мама, побачивши мене, розсердилась, замкнула передо мною двері і в темному коридорі я просиділа до вечора, гірко ридаючи і настоюючи, що я не хочу йти до польської, а тільки до української школи.

На другий день мама, сподіваючись, що я порозумнішала, — повела мене назад до польської школи, але я вперлася і плачем і просьбами добилася свого. Мене записали до української школи, і в українській школі, — де пробула я 13 років, — набувала я знання, майже на рівні з гімназією, а передусім любови до рідного слова, до народу, до культури — до України. Українська школа й учительки стали мені другою родиною. Побут у школі — це були найщасливіші роки моєї молодости і не раз піддержкою в тяжкі хвилини дальшого життя. І крізь ціле моє життя світлим променем яснів мені спомин про учителів, товаришок, взагалі про шкільний час.

Наш круг знання поширився, перед нами стали нові завдання, багато нового вступило в наше життя. Тато слідкував за нашими поступами у школі; звичайно вечорами, щоб відпочити від писання, — він заходив до нас, розпитував хлопців, що вчать, роз'ясняв їм і помагав розв'язувати задачі, помагав у перекладах з латини чи греки. Це був мій батько, що водив мої непривиклі і непослушні пальчики творити перші букви спершу на табличці, а потім на зшитку. Він помагав виучувати вірші, жартував, хвалив і ганив, а по його відході ми з ще більшим завзяттям бралися за нашу працю, прагнули здобути якнайбільше знання. З нашого світу потрохи почали уступати фантастичні й нереальні постаті з байок і казок, а на їхнє місце прийшли постаті з шкільних книжок. Це були герої з Іліади та Одиссеї і інші постаті з історії Греції, а потім і Риму. Ми стали знайомитися з великими і славними мужами нашої історії: князями, козаками, гетьманами. А далі наш кругозір поширився на всесвітню історію, історію наших сусідів і других народів Європи й Азії.

Прислухаючись науці братів, я на льоту схоплювала латинські і грецькі слова, а потім цілі вірші й приповідки і не раз підповідала братам завчені фрази, слова, чи то граматичні форми, за що тільки діставала догану і зауваження, щоб не вмішуватися до їхньої науки.

Моя школа була в другому кінці міста. Дорога до школи була повна небезпек для малої дитини і звичайно я йшла з братами до їхньої гімназії, що містилася в будинку Народного Дому в центрі міста, а далше вже сама. Так само верталась зі школи. Ми звичайно проходили великим парком т. зв. «Єзуїтським городом», засадженим високими-старезними деревами з могутніми коронами, що давали літом розкішну прохолоду і тінь.

Поспішаючи щодня до школи чи домів біля них столітніх велетнів, ми поглядали на них, як на старих добрих приятелів, радісно їх вітали, чи то покритих густим листям у літі, чи блискучим від морозу снігом зимою, чи навесні, коли їх галузки покривались тисячами смолистих бруньок і під поцілунками гарячого сонця розростались на наших очах, а вкінці розпукувались, і одного теплого ранку всі дерева були вкриті свіжими ніжно-зеленими листками. Восени пожовкле листя спадало з легеньким шелестом, немов з шепотом невисказаного смутку, і рівномірно покривало землю, а ми діти з насолодою скакали в купи листя і немов по хвилях океану, брели серед нього...

Одного літнього дня скоїлась трагічна подія з нашими старими приятелями. Над Львовом цілу ніч шаліла буря і рано тато сказав нам, щоб ми ішли уважно через город, бо буря повалила багато дерев. Ми поспішили до городу, і справді — наші любі, дорогі приятелі у всій своїй величчі і красі лежали повалені на землю і немічні. Нам з болю стискалося серце, ми з сумом поглядали, як робітники поралися біля них, безсердешно різали й рубали ще живі їх тіла, ще повні зеленої краски їхнє розлоге галуззя... Хоча повітря по дощі було запашне і

свіже, хоч пташки виспівували свої ранішні пісні з неменшою силою і хоч сонце розсипало радісне і тепле проміння, — ми ішли з глибоким смутком у душі, поспішаючи далі до школи.

Інша пам'ятна подія. Тато ходив у піднесеному настрою, до нього заходили приятелі, велися гарячі диспути, читалося пильно часописи. Одного дня тато сказав нам, що має бути страйк робітників (чи не перший раз у Львові) на знак протесту проти визиску працедавцями. Тато, наказував нам, щоб ми минали товпу і до дому із школи верталися бічними вуличками, а не головними, людними. На другий день, з самого ранку, прогнався на конях по зовсім пустих вулицях ескадрон мадярських уланів. Їхні списи й на гостро піднесені шаблі виблискували зловіще на сонці. Відгомін гальопуючих коней ще довго прошибав повітря, на вулицях висів страх і непевність. Ми все ж таки пішли до школи. Підходячи до школи, на Стрілецькій площі я побачила громадки збідованих працею робітників. Ці громадки невпинно збільшувалися і, не доходячи до школи, я із страхом побачила, що ціла велика площа була залята робітниками, що викрикували, комусь грозили, чогось домагалися. Посередині площі на підвищенні промовляли промовці, закликаючи до організації проти визиску і насильства.

У школі позамикали віконниці й учительки, успокоюючи нас, старалися зайняти нас наукою, але ми чули на площі крики, постріли. Ми просиділи в школі до пізнього вечора, і тільки тоді, як товпи робітників розігнало військо, нас випустили і то в товаристві батьків, що поприходили по дітей. По мене не прийшов ніхто й учителька розпорядила, щоб мене відпровадив шкільний сторож. У тому часі багато вбито безборонних робітників, багато покалічено, дуже багато арештовано. Ми бачили тата сумним і пригніченим, ми вперше пізнали, що в світі не всім живеться весело і достатньо, що багато діється кривди, що пригнічують безборонних і слабих, що є люди, які не мають часом куска хліба для себе і для своїх дітей і ходять обдерті і голодні, працюючи в тяжкій неволі на ситих і багатих. І нам здавалось, що непосильний труд тих, що змагались поліпшити долю робітників — це нерівний бій, бо тамті сильні, мають на свої послуги військо, багнети і рушниці. Мені невимовно жаль було тата, що він якраз між тими провідниками, і мені ввижалось, що його також б'ють, катують, замикають у тюрму.

Ще одна сумна подія стоїть мені перед очима. Ми, як звичайно, всі четверо верталися із школи. Вже пройшли город. Нараз брат Андрій з дивним, нелюдським криком упав на землю — на нього найшов випадок його тяжкої недуги, Я побачила це вперше. Ми стояли перелякані й пригноблені, не знаючи, що робити, аж підійшов якийсь пан, закликав візника і неприємного брата повіз разом з Тарасом до дому. Ця подія залишилася кошмарним привидом на ціле моє життя.

8

Важними подіями у нашому дитячому житті були перші відвідини театру. Тато з мамою не раз ходили до театру, але ми все ще були замалі. Одного разу і ми дочекалися свого свята. Вже зранку сказала нам мама, що по полудні підемо і ми, діти, до театру-опери на представлення в польській мові: «Ясь і Малгося» (Івась і Гануся), казка Грімма. Ми нетерпляче перейшли процедуру додаткового миття і прибирання в святкове вбрання. Нарешті ми ввійшли в великий будинок театру, що нам здався зачарованим замком. Коли заграла музика, коли відхилилася завіса, то ми зі здивування, захоплення й очарування завмерли на своїх місцях. Побачили живих Яся і Малгося, бачили живу відьму, що літала на мітлі перед нашими очима; ми бачили як вона палила в печі, щоб спекти й з'їсти бідних діток, як вона посадила маленького Яся на лопату і кинула його у піч. Нам текли сльози з жалю за бідними дітками. Ще довго потім привиджувалась нам стара, погана відьма. Ми свято вірили в її існування і її небезпеку для малих, особливо нечемних діток.

Друге представлення, що нам прийшлося побачити всім гуртом, — це було «Зачароване коло» Висп'янського. На мене сильне враження зробив чорт у червоному, ярко освітленому вбранні. Він підійшов до дерева, вдарив по ньому паличкою і з дерева вискочив другий чорт, підійшов до старого, мохом порослого, млина, махнув паличкою, —

старий млин ожив, вода поплила по лотоках, колеса стали обертатися, нізвідки появилися громадки чортів і чортенят, з шувару почали випливати русалки і водяники. Музика грала тихенько і чаруюче. Ми, мов зачаровані, дивились на все це, не знаючи чи це привид, чи правда. Пізніше, коли у нас постало питання, хто з нас попаде до неба, а хто до пекла, я заявила рішуче: «Я хочу іти до пекла, бо там побачу мого чорта». Мене підняли на сміх і кпини, але все ж таки я заховала велику симпатію до чорта, згадуючи того, що бачила на сцені.

Побувавши в театрі, ми забажали і собі «робити театр». До нас приходили діти Олеськових й інші. Ми гуртом виучували ролі, мама шила зі старих сукенок костюми і перше наше представлення «Коза Дереза» було прекрасне. Наша гра здобула гучні оплески глядачів (батьків), хоча хаткою лисиці був татовий письмовий стіл, а лисиця мала на собі мамине «боа», але за те з правдивим лисячим хвостом.

Так то нас четверо «франчат» виростили під дбайливим оком батька, ведені люб'ячою рукою мами. Змалку нам вщиплено любов до природи. Ми навчилися пізнавати її красу й таємну силу, любити звірята, мати співчуття до слабих і немічних, любити все красне, величне добре, любити село і його жителів, любити свій народ, свою рідну батьківщину, любити книжки, розвивати своє знання і свій ум, любити працю. Тато сам був нам у цьому учителем і провідником. Все те, що він любив, цинив, за що боровся — передавав нам. Опісля українські школи наше звання поглибили, поширили, вашу любов до рідного краю — України зміцнили й утвердили. Вони були дальшими учителями і провідниками на визначеній татом дорозі: «бути цілим чоловіком».

9

Тут згадаю радісну в житті тата подію, що немов освіжила татове, повне невсипущої праці, життя. В 1898 р. відсвятковано 25-літній ювілей його літературної творчості. Я ще була тоді малою, але на нас, дітей, зробив велике враження святковий і радісний настрій тата й мами. Батьки пішли на академію. У своїй промові тато висловив своє життєве кредо. Як син села, почував своїм обов'язком працювати для свого народу, віддати тій праці все своє знання, всі свої сили. Тато був знаменитим промовцем, яких буває мало й його промова зробила надзвичайне враження. Про його промову оповів мені пізніше письменник Микола Боровий в Києві. Це не були звичайні слова подяки, за признання, за свято, це були гіркі, але правдиві слова, що їх сказав, мій батько прямо в вічі своїм прихильникам і ворогам. Тато не сподівався такого сердечного, святкування і був до глибини душі зворушений. Цей ювілей був переломовим моментом у його житті. Він пройшов дорогу сумнівів, змагань, Шукань і розчарувань і тепер бачив одну пряму дорогу перед собою: працю для з'єднання цілого народу в стремління до найвищої ідеї: будувати власну хату і жити в ній вільним самостійним життям. До цієї цілі дійде український народ невсипущою працею, чесною боротьбою не тільки словом, а як треба — зброєю; не так, як проповідував Міцкевич: «підступом і зрадою». Цей 25-літній ювілей був, великим кроком вперед на шляху до замирення з його противниками і ворогами серед власного народу. Вони прийшли висловити йому свою пошану і признання, а це було для нього найдорожчим подарунком. Окрім українського галицького громадянства, прислали татові привітання громадяни з Наддніпрянської України і ті, що були розсипані по Європі, як пані Сальомея Крушельницька, знаменита співачка з Італії. Багато чужинців: чехи, німці, росіяни, поляки, французи і жиди прислали численні телеграми, виявляючи свою пошану і признання. Багато лаврових вінків складено у стіп тата. Тата цинив і шанував культурний світ.

Українське жіноцтво, в признання і подяку на татову співпрацю над поліпшенням положення і громадських прав української жінки під проводом Наталії Кобринської, забажало дати мамі гарний подарунок. Була пропозиція купити мамі піяніно, знаючи мамине найглибше бажання. Але мама відмовилася від цього подарунку, а погодилась на закуплення полотна, бо це була необхідна річ удома. Цього треба було для цілої родини а вона посвятила своє власне бажання для добра нас усіх. Про це вона не раз пізніше згадувала з сумом і

жалем, бо ж ніколи їй не довелося мати власне піяно, і тільки коли зайшла до знайомих, грала у чужій хаті на чужому піяно.

II

1

Здавалось, — тяжкою працею і старанням збудоване скромне, але щасливе родинне життя, буде нагородою за ті тяжкі переживання, розчарування і змагання, що припали на долю нашого найдорошого тата, його не зламали ані незаслужені тюрми, ані зневага зі сторони декого з українського провідного громадянства, ані виснажуюча ненависна праця на службі у чужинців, ані тяжка хвороба улюбленого найстаршого сина. Він все був повен енергії і сили, працював днями і ночами, студіював, приймав участь в громадським житті, все був там, де треба було чи поради, чи праці, все веселий, лагідний, до кожного приватний і сердечний, — здається зміг поконати лиху долю, що безнастанну вгризалась у його молоде життя. Він боровся завзято з всіми перешкодами, ішов сміло і прямо вперед, не гнув спину перед кожними і властью імущими, не гнався за корисними посадами, не шукав протекцій. Він власною працею здобував собі те місце, яке йому само по собі належалося. Вже сама пряма і горда постать, з високим і розумним чолом під хвилястим волоссям, виразисте з благородними чертами лице, з ясними, сталевого відтінку синіми очима, вказували, що це людина небуденна, а хто пізнав ближче, розмовляв з ним, відчував його делікатність і культуру — мусів бачити в ньому людину, що була втіленням аристократом духа, і мусів коритися перед його величчю.

Зближався час виборів до парламенту. Тато з великим ентузіазмом взявся до передвиборчої кампанії. Працюючи між селянством і робітництвом, тато був надзвичайно популярною, поважаною улюбленою особою, його кандидатура на посла серед населення була запевнена. Щоб слухати його запальних, переплітаних дотепами і приповідками промов, з'їздилися люди з околичних міст і сіл. Тато був певний своєї перемоги. Та польська гідра не спала. Його кількаразову кандидатуру на посла, уряд підступом, підкупством, шахрайством, багнетами й тюрмами провалив. Батько поволі усувається від політичного життя.

Якраз тоді звільнюється місце професора української літератури на Львівському університеті і тато став носитися з заміром дістати це місце. Його блискуча і цінна праця про «Йоасафа і Варлаама» написана для професора Празького університету, Ягіча була ним оцінена дуже високо. Творчість тата, як вже відомого поета і письменника, його висока культура і широке знання були запорукою для отримання номінації. Та тавро селянського сина, і те, що він сидів в тюрмі перерішили його долю. Граф Бадені, тодішній намісник Галичини заявив: «Франко сядзят в вензеню і як такі не може биць професорем університету».

І так лиха доля, яку, здавалось, перемиг молодий і енергичний борець, не залишила його, вона тільки попустила свої кігті, і тато даремно посміхався і кпив собі з неї. Лихо вичікувало тільки догідної хвилі, щоб з ще більшим завзяттям накинеться, зігнути горду постать, стерти блиск з його очей, зробити йому життя пеклом. Ті невдачі в публічному житті, це були тільки печатки, перші етапи того горя, тих тяжких переживань, що, немов Христові муки, валились на нього.

2

Великою подією в нашому родинному житті було рішення наших батьків купити кусочок землі і побудувати свою власну хату. В цьому мала допомогти мама.

Мама, — і серце рветься на спомин цієї лихою долею зламані квітки. Ще нині, хоч стільки літ минуло вже від її смерті, ще нині ллються сльози з моїх очей на її згадку. Моя укохана мама. Як нині бачу її, я маленька може 3-4 роки дівчинка, не можу надивитися на неї. Гарна й весела; довга шовкова сукня блідо синього кольору — кудись поспішає, — ще рукавички, ще торбинка а мені так хочеться взяти в руки м'яку шелестячу матерію і взагалі хочеться іти з нею, я плачу, рвусь до неї, няня бере мене на руки, а мама кудись щезає з

татом, чи до театру, чи на баль? Скільки раз мама ввижалась мені, з тих щасливих літ. Чи то в кухні перед святами, напікаючи і наварюючи, — чи ж яка друга мама вмiла так смачно все приготувати?, а паски?, що в час їх печення хлопців навіть не пускали до кухні, а я смiла зайти тільки на пальцях і дуже тихенько. А заходи та старання біля нас малих дітей, що постійно хорували на дитячі недуги? (в ті часи не були знані жодні щеплення, з винятком проти віспи) Чи ж не піклувалася вона нами, вона любляча і віддана мама!

Чи ж не була вона вірною помічною дружиною мого тата? Чи ж не помагала йому в його літературній праці. Поклавши нас, дітей, спати, ішла в його кімнату і там вони обговорювали, опрацьовували, планували нові видання. Скільки разів її ім'я згадувалось у виданнях, а то й зовсім не згадувалось. Вона жила життям тата, була його інспіраторкою, дорадницею, підтримкою..

Людина, що жила і працювала для своєї родини, віддала для неї всі свої сили, свою любов, свої старання, що була їй вірна до останніх хвилин, — чому їй випала така жорстока доля?

По її смерті, на моє запитання: «Чи ти повернешся до Львова до нашої хати»? — брат Тарас відповів, мені — «Мами нема, нема чого вертатись». Це була правда, — малий пам'ятник в наших серцях для неї.

Ольга Франко, з дому Хорунжинська, була донькою Федора і Марії Хорунжинських. Батько її офіцер і поміщик з наддніпрянської України, Харківської губернії Сумського уїзду з села Тимофіївка, що була родинним маєтком. Він помер скоро, залишивши чотири доньки і трьох синів. По смерті батька мати жила разом з «бабушкою» багатою поміщицею, людиною холодною, суворою вдачі. Вона курила фiйку на довгiм мундштуку, і обов'язком мами було цю фiйку запалювати. Цю службу вона виконувала із страхом, бо за непослух і збитки бабуня била мундштуком дуже боляче по маленьких пальчиках. Мама була наймолодшою в родині, старші її сестри були: Александра, Марія і Антоніна. Але вскорі померла її мама, а спадок став жертвою опікунів і родини. Брати покінчили студії: найстарший поїхав на Сибір, як залізничний інженер, середній оженився і жив в Катеринославі урядником, а наймолодший, Миколай, поступив на воєнну службу. Під час турецько-російської війни молодого елегантного офіцера посилають на фронт. Ранений в обидві ноги, — необхідна ампутація обох ніг, але він операції відмовився. До його смертного ложа підійшов цар, що тоді якраз візитував воєнні шпиталі і, почувши, рішення офіцера, запитав, чого бажає за свою геройську службу і смерть. Офіцер сказав: «Я маю чотири сестри, круглі сироти, прошу ними заопікуватися».

Ця подія вирішила долю 4-ох сестер. Їх прийняли на виховання і науку до Харківського «Інституту благородних дівичь», що був призначений виключно для дівчат дворянського походження і вдержуваний на кошт царя. Сестри Ніна, Марія і Саня кінчають інститут, лишаять його і виходять заміж. Антоніна вийшла за Трегубова, професора воєнної Академії, знаного діяча української Київської громади, Марія перебуває в Одесі і там скоро умирає, Александра виходить заміж за Ігнатовича, директора державного банку спершу в Петрограді, опісля в Києві. Мама, скінчивши інститут (на рівні з гімназією), поступає на т. зв. «Вищі женські курси» (дівочий університет) при інституті, а по скінченні залишається як учителька при інституті. В інституті дістала виховання і школу, яку діставали доньки з найліпших родин. Виучила світові мови: французьку, німецьку, англійську, прекрасно грала на фортепяні, була образована і очитана. Приїзджаячи на літні вакації до своїх сестер до Києва, зазнайомилась з новими течіями серед українського громадянства. Народоцевцькі ідеї тодішнього громадянства були зовсім чужі для вихованиць «Інституту для благородних дівичь», але як велика ентузіястка театру, музики і літератури захопилась думкою стати дружиною вже тоді визначного українського письменника. Хоча вона й мала серйозного претендента на її руку, все ж таки піддалася намовам сестер і їхніх мужів, що її не любили і бажали як найскоріше її позбутися. Так прийшло в 1886 р. в Києві до одруження моїх батьків.

Вивінуванням мами, так як і всіх сестер, зайнявся дід її мами, генерал Таманов, багач-мільйонер, що жив в Одесі. Мама дістала, як на той час, велике віно 10 тисяч рублів

вложених в акціях, крім того виправу: родинне срібло на 24 особи, білизну, сукні, футра, меблі. З тим всім приїхала до Львова, в повній вірі і надії, збудувати родинне життя, за чим, як сирота, так дуже тужила.

Свої гроші вмістила у банку Лілієн і С-ка при вул. Гетьманській, і я часто ходила з нею туди вибирати проценти. Ці гроші були великою поміччю (біля кілька сот рублів місячно) не тільки в домашнім господарстві, але також тато міг поїхати до Відня, де він склав докторат на філософічному факультеті. Пробувши майже рік у Відні, тато познайомився з визначними діячами німцями і чехами, як Масариком, Черним, Махаром та ін. і там започаткував з ними довготривалу приязнь і співпрацю.

У Львові мама зразу зацікавилася громадськими справами. Заприязнившись з Наталією Кобринською, що була і хресною мамою брата Андрія, співпрацювала у «Першому вінку» та в інших її починах для розвитку українського жіночого руху. Кобринська часто приїжджала до нас з Болехова, де вона була вчителькою, завжди в чорнім, завжди ласкава й привітна. Мама дуже її любила і, здається — це була єдина приятелька мами, вірна і правдива.

Мама цікавилася різними видавництвами започаткованими татом, допомагала їм матеріально і її ім'я видніло не раз в журналі «Життя і Слово», також як перекладача з французької мови. Мама часто їздила до Києва, була зв'язковим між галицькими і наддніпрянськими українцями, перевозила нелегальну літературу і не раз наражалась на переслідування російської поліції.

Та перенесена з цілком іншого середовища, з дворянської родини, виросла в достатках і вигодах, вихована в «Інституті благородних дівиць» — мимо найліпшої волі і бажання з її сторони, лиш на короткий час змогла боротися з тим неумолимим горем, що насувалось на неї, а разом на нас всіх. Виснажена породами дітей, неспаними ночами, непосильною працею починає підупадати на здоров'ю. Мама дістає початки туберкульози, а вибухи крові, що слідує один по одному, підкошують і так тендітне її здоров'я. Страшна, не до вилікування хвороба найстаршого сина підриває її душевний стан. А ще до того матеріальний стан родини не був зовсім блискучий. Тато, мимо укінченого університету, мимо докторату, мимо надзвичайних здібностей і працьовитості, не мав змоги здобути собі відповідного становища. Безнастанні гості, безплатні столовники, і відвідини численної родини, що не тільки гостювали, але ніколи не від'їжджали до дому без гостинців, а то й грошевих допомог, зменшували й так невеликі татові доходи. Мама не хотіла рухати зложених в банку грошей, бо знала, що це одинока її та її родини безпека.

3

Та надійшли події, що скорим темпом приспішили катастрофу цілої родини.

У тому часі, в 1894 р. приїжджає до Львова Михайло Грушевський. Як людина чужа і невідома ще тоді на галицькому ґрунті, він звернувся до тата за піддержкою. Тато ввів його в круг галицької інтелігенції, зазнайомлював його з новими і йому чужими обставинами і здалося, що ці два мужі, злучені щирою приязню, будуть іти вкупі, збагачувати своєю працею кожний у своїй ділянці, — рідний край. Та так не сталося, бо ця приязнь, здавалося така ідеальна, мала тяжкі наслідки в дальшому житті мого тата. Тато, натура наскрізь благородна і добра, радо простягнув приятельську руку до незнамого і незначного ще тоді чоловіка, рекомендованого йому київськими громадянами, старався дати Грушевському моральну опору і поміг йому зайняти відповідне місце в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка. Та Грушевський дуже скоро зорієнтувався в положенню. Він побачив, що тато мав дуже багато противників, а то найбільше серед провідних верств, перед якими не вмів і не хотів клонити голови.

Грушевський жениться з донькою священика, що дає йому зв'язки і плечі, дістає професуру історії на Львівському університеті і захоплює керівне місце в Наук. Тов. ім. Шевченка.

Мама, керуючись внутрішньою інтуїцією, — не злюбила Грушевського. Вона пізнала, що під покришкою ввічливості, скромності і запобігливості скривається егоїстична натура,

і якась інстинктовна ненависть огорнула її душу до цієї людини. Мама остерігалась тата перед ним, але тато — сам скромний і шляхетний — не давав віри маминим осторогам, а їй не раз за це на неї сердився.

Грушевський почувши, що тато носить з пляном будувати хату, рішив зробити це саме. Якраз тоді були на продаж три парцелі при вул. Понінського, біля «Стрийського парку» і він, як людина заможна — купив велику парцелю, де крім великого дому, було місце на просторий город. Тато купив маленьку сусідню. Третя парцеля — велика — лишилася непродана. Власник намовляв купити її, та тато побоявся; потім купив її купець Увера.

Мама продала свої цінні папери, і за ці гроші побудовано віллу при вул. Понінського, тепер Франка ч. 4. На оплату землі під хату тато зтягнув позичку-гіпотечку на 5 тисяч. Ту гіпотечку докінчив сплачувати брат Тарас, по смерті тата. Будовою хати завідувала мама, але будова, на жаль, не велася так, як того мама і тато собі бажали. Плян зробив інженер, але саму будову перебрав підприємець, який хотів на будові добре заробити. Замість доброго матеріалу, постачав матеріал поганий, де міг, — крав і ошукував. Мама, бачачи це все — приходила до дому сильно подразнена і знесилена вічними торгами і сварками з нечесним майстром. Все ж таки хату побудовано, викінчено і на посвячення хати зійшлися до нас татові приятелі і знайомі. Пили тости, було весело і приємно. Тато був веселий і щасливий, бо ж власна хата дає людині стабільність і скріплює її самопочуття. Ця гостина залишилася пам'ятною і для нас, дітей, бо властиво, це була послідна така гостина у нас, де зійшлося більше товариство, сиділи за багато і гарно накритим столом, велися веселі гутірки.

Наступного дня ми перевезлися до нашої хати. Це була така радісна хвиля для нашої родини! Тато з моїми братами помагали переносити меблі і речі, було багато веселості, жартів і сміху. З особливою увагою тато відносився до скринь з книжками, що були надзвичайно тяжкі. Ті скрині заносили робітники до одної з кімнат, що пізніше стала татовою бібліотекою. По перенесенні всіх меблів і речей тато запросив робітників на почастунок, а по їхньому відході ми всі взялися розставляти меблі і приводити все до порядку.

Коли тато замкнув вхідні, тяжкі, дубові двері, обернувся до мами, поцілував її і сказав: «Ну, мама, ми тепер у власній хаті».

Здавалося, що коли сповниться татова мрія — мати свою власну хату, то й життя наше в тім маленькім раю стане легше, відрадніше, — щасливе. Та так не було. Тато — натура наскрізь ідеалістична, скромна і некористолюбива, а до цього горда — не вмів і не хотів добиватися корисного місця. По невдачах, які стрінули його на політичному ґрунті, і по відкиненні його кандидатури на професора, — відсунувся від публічного життя і посвятився виключно літературній праці. Та цей заробіток був тяжкий і поганоплатний. Татові приходилось робити цілими ночами коректу, а несумлінні видавці його творів (Хойнацький) крайнє нерадо виплачували скупий гонорар. Але тато не піддавався, і всі ці життєві труднощі не могли зломити його здорової веселої вдачі.

Як дитина села, від дитинства привиклий до дуже скромного життя — він задовольнявся малим. Радіючи власною хатою, він находив бажаний відпочинок, уліпшуючи, прикрашуючи хату. Кругом хати насадив яблуні, груші і вишні, а попри стежки — корчі порічок, агресту та малин. Перед вікнами я дістала місце на цвітник і весною, коли все зазеленіло і зацвіло, — це був справжній малий рай.

У кімнаті, куди поношували книжки, тато — замість невігідних шаф — казав поставити полиці від підлоги до стелі і поволі ці полиці заповнювалися книжками. Тато був щасливий і задоволений, коли міг додати до своєї бібліотеки ще і ще одну книжку. З часом ця бібліотека виросла до поважного числа — 10,000 томів. Між ними находилися дуже цінні книги і рукописи, які тато випадком находив по приходствах, між запорошеними шпарталами, в Церквах і у священників, в забутих кутах антикварень.

Як і давніше, проводячи ночі при виснажуючій праці коректури своїх і не своїх творів — він невпинно працював над своїми власними творами.

Тато любив ходити по кімнаті, — особливо, коли компонував свої твори, — мугикаючи тихенько або підспівуючи, добирав ритму чи риму до поезій. Часто вечором,

коли ми всі зійшлися до дому, до їдальні, — він приносив тільки що написаний твір і читав нам його. Ми слухали з захопленням, не зовсім ще собі здаючи справу, що це тато сам тільки що написав. Також тато любив співати. Знав багато народніх пісень, а деколи любив співати жидівські пісні, на веселі або сумні мелодії.

Мимо своєї праці тато не занедбував слідкувати за нашими поступами в школі так як давніше, хоч тепер ми були більш самостійні й у потребі помагали один одному. Таким помічником був звичайно брат Андрій, бо хоча він і терпів тяжку недугу, — мав надзвичайну пам'ять і великий засіб знання.

Наша хата — це була вілля на 7 кімнат. 5 внизу, на високому партері, а дві на першому поверсі. З головного входу через великий передпокій — прямо був вхід до бібліотеки тата, на право велика кімната призначена на вітальню. Цю кімнату батьки ніколи не змогли умеблювати так як слід і кімната була майже пуста: стояв тата письмовий стіл, канапа, на стінах кілька образів. Один — Труша «Вид на Дніпро», другий — його ж «Жнива». Пізніше приміщено тут портрет тата, виконаний мало відомим, але талановитим малярем Панкевичем: Тато сидить за своїм столом і пише, голова похилена над папером, як звичайно праве плече вище лівого, чоло повне задуми. Маєш враження, що стоїш перед ним живим і чекаєш, що ось підніме голову, погляне, ласкаво заговорить. На столі повний безпорядок: багато паперів, книжок. Цей портрет вивіз мій брат Петро в Наддніпрянську Україну, де він безслідно пропав.

Пізніше тато купив ще два образки: головки жіночі. Ці образки (хоча це був дарунок тата для мене), а також тата особисті меблі: письмовий стіл і крісло — по його смерті забрало Тов. ім. Шевченка до музею Франка.

Дальші кімнати — це була їдальня, дуже скромно влаштована, властиво це був великий стіл по середині кімнати і крісла. Ще далше були спальні: тата й Андрія, моя і мами. Тарас і Петро мали свої кімнати на першому поверсі. Ми, діти, вели чисто спартанський спосіб життя. В дуже скромно влаштованих кімнатах (можна сказати — не влаштованих) стояли залізні ліжка з солом'яними сінниками, столи, шафи — це все. Тільки мамина і моя спальня була багата: тут стояли меблі вивезені мамою з Києва, кілька образів, килими.

Діти діставали скромну але достатню їжу. По приході зі школи звичайно (в літі) ми скидали черевики і вибігали надвір. Тут ми мали повне дозвілля. Розложисті старі дерева (давніше там був сад) по окраїнах парцелі, садок засаджений татом кругом хати і подвір'я були місцем наших невгомних біганин і забав, а сонце, свіже повітря, і молодість робили своє. Ми скоро стали поправлятися після дитячих недуг, набирали сили і здоров'я. До цього причинялися наші пильні відвідини руханки в «Соколі» під керуванням проф. Боберського. Впарі з руханкою ішло замилювання до спорту: футбол, теніс, фехтування, лижварство й лещатарство. Набігавшись надворі, ми заходили назад до хати, засідали до праці над шкільними задачами і виучували задані лекції.

Потім ми бралися до читання книжок. Спершу ми читали книжки з татової бібліотеки, все те, що находилось до читання для дітей — різні байки і казки: Грімма, Андерсена, казки чеські, російські, німецькі, татового «Лиса Микиту», «Коли ще звірі говорили», дальше оповідання: Марка Вовчка, Нечуя Левицького, Квітки-Основ'яненки, твори Шевченка, Куліша, Чайковського, Грінченка, Коцюбинського, Кащенко, і багато інших.

Татові твори ми читали, ще за гаряче. Як тільки що вийшло з друку, тато приносив у першу чергу додому нам, і ми читали і перечитували. З часом татова бібліотека стала вичерпуватися. Ми звернулися до інших бібліотек: шкільних, Народнього Дому, Тов. ім. Шевченка. Ми вскорі познайомились з літературою німецькою: писаннями Гете, Шіллера, Гайне, Кльопфштока, Судермана, Еберса і ін.; французькою: творами Гюго, Дюма, Золі, Молієра і ін. Ми прочитували польську літературу: Міцкевича, Сенкевича, Словацького, Залеського, Красіцького, Мальчевського, Конопніцку, Родзевич; російську: Лермонтова, Пушкіна, Достоевського, Немирович-Данченка, Толстого і ін. Познайомились з літературою старинною: грецькою, римською, старо-германською. Читали книжки, в оригіналах: німецькій, російській, польській, французькій мовах і в перекладах з англійської,

еспанської, італійської мов. Книжки читали ми раз — як обов'язкову шкільну лектуру, по-друге — з невгомної жадоби знання.

Звичайно по прочитанню якоїсь книжки ми заводили розмови про неї. Спершу ми сприймали прочитане з дитячим захопленням, та згодом — слухаючи татових вказівок — стали вглиблюватись в написане, оцінювати даний твір не тільки із-за цікавої фабули, але також стали звертати увагу на досконалість форми і шукання ідеї, що тому творові надавали глибокого змісту. Про кожний твір тато висловлював якусь влучну замітку чи критику і ми, обговорюючи прочитаний твір, відкривали в ньому нову красу, нову цінність.

Це були радісні і щасливі хвилини нашого родинного співжиття з татом.

4

Тим часом мамине здоров'я стало що раз більше підупадати. Хоча небезпека туберкульозу пройшла, мама все була слабосила і тендітна. Непосильна праця вдома, ношення харчових продуктів з міста виснажували її фізичні сили. Став помітний розстрій її душевної системи. Втрата всіх її грошей, що пішли на будову хати, вибила з-під її ніг останню опору. Зарібок тата все був малий, все в хаті була недостача, вічна журба і гризота: що буде завтра? — все це розхитувало а так слабкі її нерви. Хата — на вигляд гарна і вигідна, — як показалося пізніше була збудована по-партацьки. Комини були поставлені зле, і як тільки ми зачали топити — всі печі зачинали курити і хата наповнялася їдким димом. Ми мусіли гасити вогонь і сидіти в нетоплених зимних кімнатах. Ще найліпшою з тих кімнат була їдальня. Тут ще сяк-так можна було нагріти і звичайно, взимі ми всі там приміщувалися, гріючись коло печі. Велика кімната, де тато писав і наші спальні майже ніколи не нагрівалися. Тато сидів у кімнаті обтуливши ноги коцом, і писав доти, поки не залякли від зимна пальці.

Тоді він кидав перо, і приходив до середньої (кімнати, до нас, гріти померзлі руки.

З ошадности мама відправила служницю і ще більш праці налягло на і так її знесилені плечі. Тоді нам, дітям, прийшлося перебрати на себе те, що конче було треба робити. Ранком, перед школою, ми ішли, до пивниці різати і колоти дрова, бігли до склепу по молоко і хліб, приготувляли сніданок, і щойно тоді бігли до школи. Мені прийшлося щораз більше і більше перебирати хатню роботу. Мама стала зчасом зовсім, байдужою до своїх обов'язків як господині дому. Татовий зарібок вистарчав лише на найпотрібніше; мамина одіж, привезена з Києва, зношувалася, на віднову не було засобів. Мама, звикла змолоду на достаток — не вміла в скромних обставинах бути ошадною. Без застанови віддавала послідні гроші, н. пр. на гостини і дарунки гостям, що приїжджали у відвідини. Раз якось мама поїхала до Києва, до родини і певно робила там родині докори і закиди, бо приїхавши до дому ще більш подратована, заявила татові: «Я з усіми розсварилася».

Все ж таки її поїздка мала цей наслідок, що українська громада в Києві стала висилати місячно по 100 рублів. Тато придбавши працю постійного співробітника Літ. Наук. Віснику, діставав 200 корон і ця маленька сума при ошаднім господарюванні могла б зовсім для нас вистачати.

Але мама не була ні доброю господинею, ні ошадною.

Ми діти цих недостач зовсім не замічали. Школа, книжки і спорт, займали і виповняли наші бажання й стремління. Нам було байдуже, що приходилося роками ходити в стареньких убраннях, дуже часто в подертих черевиках, ми не зазрили на гарні вбрання інших дітей в школі, ми привикли до скромности і це, що мали, — вповні нас задовольняло.

Але тато, хоч все лагідно успокоював і потішав маму при її постійних нападах, — ходив зажурений, голова його і плечі похилилися, він майже весь час проводив на писанні в своїй кімнаті, а вечером ішов до «Віденської кав'ярні», де стрічався із своїми приятелями та перечитував там маси газет. Він почав що раз більше відчувати тягар непосильної боротьби і рішився іти виключно за своїм покликанням: пером служити своєму народові.

Відкидає пропозицію університету в Софії, в Болгарії, обняти катедру професора слав'янської літератури, яку колись займав Драгоманив. Він свято почував, що його місце серед його народу і всю свою працю хотів посвятити виключно йому.

Після того, коли в 1905 році через Росію прокотилася хвиля революції, й уярмленим народам стало жити трохи легше, — український народ в першій мірі прокинувся до національного життя. Українські громадяни і діячі відітхнули свобідніше. Багато з них повернулось зі заслання, з Петербургу, з Москви назад в Україну. Почалась гарячкова праця на всіх ділянках культурного й громадського життя. Програна війна з Японією, революція в Росії розлюзнили залізні тиски царського деспотизму, українські громади в Києві, Одесі, Петербургу стараються про свободу слова, друку, шкіл для українського народу. Найчільніші громадяни з новим завзяттям, з новими силами беруться до праці. Вони потребують піддержки і цю піддержку дають тісніші й інтенсивніші зв'язки з Галичиною, як її в той час називали — «П'ємонт України».

Центром цього культурного зв'язку був тато. Імена таких визначних громадян Наддніпрянської України, як: Лисенко, Матушевський, Скоропис-Йолтуховський, Стешенко, Науменко, Антонович, Трегубов, Леонтович, Шраг, Грінченко, Бернштам, Жебуньов, Чикаленко — були дуже добре знані в нашій родині. Багато з них побували в нашому домі, деякі з них жили в нас довший час, як —: Матушевський, Скоропис-Йолтуховський, Шевченко (своjak Тараса Шевченка), і інші. З багатьома з них я пізніше познайомилася в Києві.

Проявом цього зближення і відновлених зв'язків була запроектована серія научних курсів, щось вроді пересувного університету. На чолі тих курсів станули: Іван Франко, Мих. Грушевський і Тов. ім. Шевченка. Головний організатор курсів в Києві Чикаленко приїхав до Львова з цілою родиною. Приїхало багато студентів, студенток, а також старших. Відкликнулася і галицька студентська молодь і забажала брати участь в тих небувалих курсах. Головні й найцікавіші по змісту були лекції Івана Франка. Він давав широке знання, вмів зацікавити і захопити слухачів, його виклади були показником, що він міг був дати, будиши професором університету. Цей курс тривав кілька тижнів. До нас дуже часто, заходили студенти і студентки на приватні розмови з татом.

Це, здається, був єдиний щасливий момент в житті тата, коли його оцінено, коли він бачив пошану і признання громадянства й молоді, коли його слухали з захопленням і з подивом.

Плянували тоді, що такі курси мають бути зчасом підвалиною сталого українського університету. Та полякам думка про український університет у Львові була немов вістря ножа в око: «як уже мусить бути, — то в Пацикові, а тільки не у Львові» твердили вшехполяки.

На жаль таких курсів не повторено. На Наддніпрянщині знов прийшла до голосу чорна сотня — ще більші утиски, переслідування, арешти й депортації на Сибір посипалися на голови свідомих українських громадян. Усе притихло. Змагання за власний університет залишилися змаганням на будучі роки.

В той же час, тато — за старанням українських діячів у Харкові — дістав іменування на почесного професора Харківського університету. Але це іменування не зробило на него надзвичайного враження. Він це прийняв як належний трибут від харків'ян, які поважали його більше, як львов'яни — його ближчі земляки.

Тим часом Грушевський, закріпившись на кафедрі професора історії на Львівському університеті, — добився того, що його вибрали головою Наукового Тов. ім. Т. Шевченка; і його сила і вплив зміцнюються і зростають. Заздрісний на татову славу і авторитет серед громадянства, старається відсовувати його на підрядне місце.

Пам'ятаю добре, як тато сердився, що Грушевський накидував йому роблення коректи, не тільки татової власної, а своєї і навіть чужої, як закидував його цією підрядною працею, яку могло робити двадцять інших. Робив це, щоб zdeградувати його на звичайного коректора; а ще й до того татовим обов'язком було самому відносити зроблену коректу до друкарні.

Тато кожного ранку заходив до Грушевського до його дому на наради в справі видань. Повертався звідти подражнений, пригноблений і мовчазний. Рідко коли він звирявся перед

нами з причиною свого тяжкого настрою. Грушевський відносився до тата нетактовно, помітував ним, накидував йому свою волю, нетактовно підкреслюючи, що тато є йому підвладним. Татова горда і вільна вдача не переносила накидування чужої волі і підвладності. Тато глибоко обурювався і терпів.

Грушевський сам людина пересічна, як професор мав на своїх викладах пересічно трьох студентів. Викладав тихо, заїкуючись, нецікаво (свідком я сама).

Одного дня тато, повернувшись від Грушевського, — заявив мамі, що Грушевський запропонував йому їхати разом з ним до Італії. Ми всі зраділи, бо це була добра нагода для тата оглянути старовинні пам'ятки Італії, що побачити їх, тато не раз виявляв бажання. Відвідини Італії завжди були мрією мистців, малярів, співаків, учених, письменників. Багато найславніших мистців Європи черпали натхнення для своїх найвидатніших творів чи то в старовинних пам'ятниках римської імперії, чи то в неоціненних творах італійської культури. Тато був радий збагатити і поширити свій світогляд, побувавши в Італії.

І справді скоро потім вони виїхали. З дороги тато присилав нам картки з краєвидами, з захопленням описуючи красу Італії і все, що мав нагоду бачити. Головною ціллю їхньої подорожі був Рим, Неаполь, Міляно, Венеція. Тато мав нагоду оглядати знамениті твори колишньої могутньої римської імперії, твори найбільших мистців світа: Михайла Ангела, Леонардо да Вінче, Рафаеля і ін., маєстатичні з білого карарійського мармуру тесані статуї, плоскорізьби, величаві будови, церкви, театри і ін. Надзвичайне враження зробила на тата статуя Мойсея, твір незрівнаного майства — Михайла Ангела. Тато довго вдивлявся в цю горду могутню постать, в розумне суворе лице, високе надхненне чоло під кучерями волосся, що немов два роги стреміли вгору. Це був провідник поневоленого єгипетськими жорстокими володарями народу. Його покликав Бог — промовивши до него з горіючого корча — до сповнення великого завдання: вивести Свій народ з єгипетської неволі. 40 літ блукав Мойсей з своїм народом по пустині, 40 літ учив, картав, піднімав знесилених, додавав їм відваги, заставляв їх іти вперед, все вперед і довів їх до границі обітованої землі. А що він сам попав в сумнів, що Боже призначення не сповниться: що він не доведе свого народу до цілі, бо народ привиклий до неволі не має сили, не здібний до героїчних поривів, занадто бо в його душу вкорінився невільничий дух, — за його сумнів, за його вагання Мойсей понесе тяжку кару — йому не буде суджено ввійти до обітованої Святої Землі. Ця історія великого мужа, що стояв перед ним, мов живий, витесаний з благородного каменя незрівнаним майстром, — інспірувала тата до написання не менш величного твору — поеми «Мойсей».

З поїздки привіз тато альбоми з репродукцій визначних малярів, прекрасні венецькі мозаїки і великий образ статуї Мойсея. Цей образ зараз же примістив у себе в спальні на стіні.

Але радість у цій поїздки затьмарювала поведінка Михайла Грушевського і тато навіть висловив жаль, що взагалі з ним поїхав. Грушевський виявив свою скупку і дрібничкову вдачу аж надто. Тато мав дуже скромні кошти і мусів обмежитися на найскромнішу подорож: вагон 3-тої кляси, скромний готель, скромна їжа. Грушевський не відмовив собі всіх вигод в подорожі: їхав спальним вагоном 2-гої кляси, замешкав в дорогім готелю — на кожному кроці підкреслював цю маєткову різницю, що дуже прикро вразило тата, і він приїхав здегустрований, а правда радість з цієї подорожі пропала.

6

У важких обставинах, серед праці і боротьби, ясним променем для тата була хвилинка, коли появлявся з Друку його новий твір. Зажурене лице прояснялося, — коли він приносив тільки що напечатану книжку, ще з запахом друкарського чорнила і друкарні. Добре собі пригадую, як він приніс невеличкий пакуночок і розгорнув передо мною на столі. Це була в дуже гарній оправі збірка поезій «Мій Ізмарагд». Одна з книжок була в білій шкіряній оправі. Тато подав її мені і сказав: «Подобається тобі? — це для тебе, але маєш перечитати, що в ній». Я захопила книжку й розгорнула: на першій сторінці стояло написане його власною рукою: «Гандзі від тата», підпис і дата. Я, щаслива, тут же почала читати. І все ще й тепер, коли побачу цю книжку або заголовок, пригадую собі татове обличчя, повне гордості,

задоволення й при тому делікатної скромности. Видно це був йому самому дуже любий і цінний твір.

Коли вийшов з друку «Мойсей», і тато приніс книжку до дому, ми всі зараз же кинулися читати. Я прочитала його кілька разів підряд і мене вразила одна думка. Ми всі сиділи за столом в їдальні, а тато писав в своїй кімнаті. Тут же піднявся спір і обговорювання тільки що прочитаного.

Тарас і Андрій заступали погляд, що тато написав про Мойсея, як про визначну біблійну постать. Петро висловив свою думку, розглядаючи поему крізь свою призму. Мене розсердила їх короткозорість і обмеженість і я виложила їм мою думку, що так ясно для мене проглядала з прочитаного тільки що твору.

Це ясно, що тато писав про себе, це ясно він зазначував в Пролозі до поеми. Це ж тато 40 років неутомно і невпинно працював для свого народу, це він своєю працею вивів свій народ з єгипетської неволі — з неволі темноти духової, заскорузлости, матеріальної біди. Він вказував стежки і засоби до боротьби, він отвирав очі невидючим на причини тої єгипетської неволі. Він будив приспаних, він розбуркував сумління, він ганьбив продажність, зраду, підкупство, брехню, він був ворогом неправди і фальші. Він на кожному кроці кожної хвили вказував на впереді яснюючу ціль. Він заохочував малодушних, він власним прикладом вказував правдиві стежки. Він сам як Мойсей так часто попадав у зневіру, і як Мойсей — мусів дальше нести своє знам'я, бо це знам'я дістав від Бога. Чи ж не писав він свої скрижаді-закони для свого народу: чесна праця для свого народу, без підкупства, брехні, пониження, зломитися — а не зігнути! А найвища ціль: вільний народ у вільній державі, господар у власній хаті. Ті хитання, блудження, що переживав сам і терпів із-за них невимовно, навели його на вірний шлях. Власним терпінням учив, що помилитися, зійти з дороги — це річ людська, але признатися до цієї помилки — треба мати мужність. І він мав ту мужність. А робити помилки, їх не бачити, не признаватися до них, а ще більше — заставляти вірити других в їх правість — це прикмета низької безхарактерної вдачі.

Чи ж мало було тих Датанів і Авіронів, що боролися проти навчання Мойсея, що підбурювали народ проти нього, раді були його каменувати? Чи не знайшлись вони й серед українського громадянства? Скільки наруг, зневаг натерпівся тато від своїх же братів! Чи не відвернулись деякі провідники суспільности від нього тоді, коли він, вкинений у тюрму ворогами, терпів і страждав самотний, одинокий?

А тимчасом виховувалися сміливі полки Єгошуї й стали закликати своїх воїнів зичними голосами до зброї, до походу, до перемог. І росте нове покоління, що не знає неволі своїх батьків, що влаштовує воєнні турніри, стріляє з луків, воює мечами. Це бачив своїм духовим зором Мойсей. Він передбачував, що прийде вінець його змагань: вільна обітована країна. Та сам, знесилений своїм горючим змаганням, усувається в душевну самоту — на гору Сінай.

Він знає: не йому суджено вступити в обітовану землю, але він певний, що це призначення грядущих поколінь.

Франко пише:

Прийде той час.
Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем його не ми... не ми.

Мойсей зводить ще підрахунок своїх вчинків з самим собою, з Богом. Він знає, що виконав своє завдання, своє післанництво, дане йому Богом.

Нараз мої очі звернулися на те місце, де звичайно стояв тато. Мова моя урвалася, тато дивився на мене, може, і не бачив мене, таємна усмішка блукала коло його уст, і він, не сказавши нічого, вийшов з кімнати. Всі накинулися на мене: «Чому ти не запитала тата, що він думав, коли писав «Мойсея»? Але ніхто з нас не відважився питати.

Як давніше з вул. Крижової, так і з власної хати — ми виїздили чи то на святочні чи на літні ферії на село. Татові приятелі, священники й селяни, запрошували тата, і ми їхали цілою родиною. Пам'ятні й незабутні поїздки на Різдвяні та Великодні Свята. На селі, серед селянства й священників, свята святковані за старими звичаями, ненарушеними міським новаторством, — мали для нас непереможний чар. На Різдво ми ходили разом з сільською молоддю колядувати, заходили до хат, запрошені господарями. Запах сіна, дідух у куті, хата чистенька, прибрана вишивками, кутя на столі, — все це бачу мов сьогодні. Нас запрошують до столу, гостять, співають колядки, господар кидає кутю на стелю, «щоб був урожай, щоб худібка множилася».

Або на Великдень. Ми виводили під церквою гагілки, хлопці стріляли з моздирів, мальовничі одяги, запах весни, повно гамору, сміху, радості! — де ви ділися чарівні дні, повні молодости, дитячих втіх і веселости?!!

Село й сільське життя, свята перебуті на селі між селянами й їхніми дітьми, ще більше зміцнювали нашу любов до свого рідного народу, і той духовий зв'язок з дитячих літ зберіг свою силу на ціле життя й ніколи не послабився.

На літні ферії тато вибрав тепер інші сторони, а саме Карпати. Ми їздили до Косова, Жаб'я, Коломиї, Криворівні, Буркута,

Спершу ми їхали до Косова, куди намовив нас їхати татів приятель Вол. Гінатюк, секретар Наукового Товариства ім. Шевченка. Це було родинне місто Мих. Павлика, що сповідав татові багато про красу Косова.

Приїздили ми залізницею до станції Заболотів, а там доводилось наймати коней і простим сільським возом їхати далеку дорогу до Косова.

Інколи ми вже мали замовлену фіру, часом треба було йти по неї до поблизького села, а іноді, коли не знайшли газдівського воза, доводилось їхати жидівською «балагулою», зверху закритою полотняною будою, запряженою у виснажені худі коненята.

Звичайно ми вивантажувались з поїзду з нашими пакунками й терпеливо чекали, поки тато привів фіру. Поскладавши й понакривавши все, ми всі всаджувались і їхали. Дорога була довга й важка, дуже часто з вибоїнами й рівчачками від недавніх дощів поперек дороги, на яких нас підкидало й трясло неймовірно. Доводилось їхати і дві-три доби. Вдень ще сяк-так, але вночі їзда була небезпечна, особливо ж у горах, а ще й жидівською дрантивою балагулою. Не раз і не два коні в темряві заїжджали в рів, і віз з нами всіма перевертався. Або знечев'я відірвалося колесо, або заїхали в калабаню, з якої коні ніяк не могли витягнути тяжкого воза. Не раз віз гнався з гори, ведений тільки інстинктом розумних гуцульських коней. У гарну соняшну днину ми звичайно злазили з воза, по-перше, тому що була полегша коням, а по-друге, нас манили червоні ягідки-суниці, що рясно червоніли на узбіччях гір, то різномодні квіти, то невидані блискучі камінці, то цікаві рослини. За кожним закрутом дороги перед нами відкривалися нові чудові види. Густі смерекові ліси простягалися аж до дороги й манили нас своєю таємничістю, — нам увижалися мавки, лісовики та горді опришки-гуцули.

Різке, свіже повітря, сповнене запаху смerek, живиці, квітів, розширювало легені — нам було легко, ми почувалися щасливими, безжурними. Виїхавши на гору, ми любувалися новими красвидами. У далечині маячили шпилі гір, деякі покриті снігом. Гори здавалися нам такими близькими, що тільки розпростерти крила й полетіти. А в долинах темніли яруги й провалля, на дні шумів гірський потік. Не надивися на красу! Та треба їхати вниз. Ми сідали на воза й з грюкотом та лоскотом каміння під колесами з'їжджали з гори. Тато полегшено зідхав, як ми щасливо з'їхали вниз, бо звичайно при возі або не було гальми, а коли й була, то така примітивна й попсована, що зовсім не діяла, так що коні, гнані тягарем воза, могли легко потрапити в провалля. Внизу чекала нас не абияка небезпека: поперек дороги протікав потік, а міст, як і більшість мостів, був або напівгнилий, або в декількох місцях дірявий. Звичайно тато злавив з воза й ішов вперед оглянути міст, та, коли ми проїздили той

міст удень, але коли це було ніччю, а ще до того йшов дощ, — тоді справа була кепська, чи можливо проїхати.

Пригадую собі, якось ми приїхали з великим розтоком майже до самого мосту. Коні зупинились і не хотіли далі йти. Була ніч, темно, дощ. Тато зліз з воза, щоб поглянути, в чому справа. Виявилось, що підмитий недавньою зливою міст щез з землі, Нас, сонних, переляканих і мокрих, переносили якісь люди через бурхливий потік на той бік, а потім перетягали воза з пакунками й кіньми. Пізно вночі ми приїхали до якоїсь корчми, пили тепле молоко з жидівськими „гуглями" — булками й лягли спати на твердих лавах, застелених жидівськими перинами.

Ранком виявилось, що ми вже в Косові, недалеко від хати, де ми мали перебути ціле літо. Поснідавши, ми забажали йти до наших господарів полями в той час, коли віз поїхав дорогою через місто. Нам довелось іти великим лугом, порослим високою травою, повною розкішних пахучих квітів. І досі сниться мені той луг, ті квіти, той запах, той легенький теплий вітерець, а я поміж них, молоде дівча, — біжу й підстрибую, щаслива й радісна.

Сам Косів і околиця дуже різнилися від тих сіл, в яких ми досі бували. Маленькі домики міщан, що жили ще за сільськими звичаями, були окружені густими садками слив. Великі темно-сині сливи, покриті сизим мошком, з яких селяни вмiли робити знамените вариво, — густо звисали з маленьких дерев. Їх було повно скрізь — вони заглядали у вікна, товкли по головах прохожих, виглядали з трави, наповняли повітря п'янким солодким ароматом. Перед кожною хатою квітник, гордість господині. В кожній хаті — в одній половині великий майже на цілу кімнату ткацький варстат. На тих варстатах невсипущі руки ткачів ткали тоненькі полотна з льону, що куди перевищили світової слави ірландські полотна, ткали килими з старовинними зорами, прикрашуючи ними хати, накриваючи лави, виробляли ліжники на постіль, запаски, що їх носили жінки замість спідниць — чорні на будень, а червоні, перетикані золотом і сріблом, на неділю й свята. Люди ласкаві й привітні, хоч бідні, бо жидівські п'явки, як і всюди в Галичині, обсідали нарід і смоктали з нього живуці соки.

У Косові тато знаходив багато цікавого для своїх студій. Знайомства з новими людьми, новим життям давали йому нові матеріяли, відкривали нові джерела.

2

Другою місцевістю, куди стали ми виїздити літом, було село Криворівня на Гуцульщині, ще більше на південь. Дорога була ще дальша — поміж високими горами, ще прикріша для проїзду, ще більше романтична. Ми раз-у-раз виїздили на високі гори, потім з'їжджали вниз. Повз дорогу шумів і гудів рвучкий гірський потік з холодною аж пекучою водою. Він раз шумів грізним водоспадом, то знову розливався тихим плесом, а папороть схиляла свої віти аж до води й смереки шепотіли свій тихий відвічний шепіт...

Над високими шпилями гір висіли сірі зловісні хмари, що-надвечір опадали на доли густими туманами, сік холодний пронизливий дощ, пролітали бурі з грохотом громів і з блискавками. Але, коли виглянуло сонце, а хмари, мов переможені велетні опадали з галявин поміж горами на доли, в покорі перед могутнім переможцем, — тоді обзивалися тисячі пташок, наповнюючи повітря своїм щебетанням. Легенька мов серпанок мряка підносилася з високих густих трав; брилянти роси блистіли на квітах, листках, траві. Повітря наповнене запахами освіженої дощем природи, мов цілющий бальзам очищало перевтомлені міською задухою легені. Легкість і невимовна розкіш наповняли душу...

Перше літо ми гостювали в місцевого пароха о. Волянського, людини надзвичайно гостинної і сердечної. До нього кожного літа приїздило багато знайомих і незнайомих; гостювали й відпочивали в його домі. Це був немов заїзний дім — завжди повний гостей. Кожному там були раді, кожного сердечно привітали, кожного погостили. Того ж року тато знайшов хату в багатого гуцула Якіб'юка, і згодом ми приїздили до нього кожного року на літо.

Село Криворівня тяглося на кілька кілометрів уздовж ріки Черемош. На узбіччях гір маячили гуцульські хатки, що здалеку здавались ластів'ячими гніздами, причепленими під

шпилями гір. Тато любив ходити вузькими стежечками, що крутилися й закручували все вгору й угору понад нашою хатою. По дорозі було джерело з залізною буркутською водою. Кілька колод коло джерела давали приємний відпочинок, а перед очима далеко внизу маячіло село з маленькими мов іграшки хатками, коровами, людьми. Там любив тато сидіти цілими годинами, заглиблений у свої думи-мрії.

Тато заприятелював з гуцулами і не раз пересиджував з ними цілими вечорами, слухаючи їхніх старовинних оповідань, переплітаних фантастичними подіями, пригодами, повір'ями.

Гуцули жили серед майже диких гір життям своїх предків, кипучим, пристрасним. Їхня ноша мальовнича й оригінальна, їхні характери горді й незалежні, а водночас чутливі, веселі й одчайдушні, — стали темою багатьох поетичних і прозових творів тата.

З о. Волинським тато заходив і до найдалших хат, що немов твердині огорожені високим частоколом, ставили сміливо чоло диким вітрам і бурям, ведмедам і вовкам, а й людям-опришкам. Привітні й гостинні — радо бачили у себе приїзних гостей, а тато мав між ними багато справжніх приятелів. Такими була родина Шкрибляків, мистців-різьбарів, що з роду в рід, з покоління в покоління передавали як спадщину — дар мистецтва. Різьбили вони на тисовому дереві прекрасні тарілки, баклаги, касетки, топірці й інше. Тато дістав від родини на пам'ятку таку одну тарілку, різьблену самим головним майстром. Це був шедевр його мистецького таланту. (Цю тарілку забрав Хв. Вовк до музею в Петрограді).

Ліси Криворівні й околиць були повні суниць, малин, афин, горіхів і грибів. У Черемоші гуцули ловили головатиці й морени, а в бічних струмках, що вливалися до Черемоша, тато не раз ходив ловити пстругів.

Крім рибальства, тато мав замилювання до збирання грибів. Як прийшов сезон, тато вже з самого ранку виходив у ліс. Він знав добре, коли й які гриби починають появлятися, де їхнє улюблене місце, знав докладно всі роди грибів. Знав, що на полянах попід лісом знайде найбільше правдивих або букових грибів, що улюбленим місцем для лисичок і козирів є галявини попід смерічками. Поміж березами підносили свої голівки голубінки й молочаї, а глибоко в темному лісі, поміж високими старими смереками, своєю приманливою красою притягали око червоні з білими цятками отруйливі мухомори. Поміж мохом, немов знехотя виглядав зрадливим синявим полиском гриб синяк, найотруйливіший з-поміж усіх.

Ми дуже радо йшли з татом збирати гриби й незабаром, під його наглядом і за його вказівками, навчилися розрізняти всі роди грибів. Ми викрикували з захоплення, як нам попався якийсь гриб, бігли до тата похвалитися ним, а тато розглядав, чи це їстівний гриб, бо ми не раз у запалі збирали і «псючки» — гриби неїстівні... Наладувавши кошики й мішечки грибами, ми повертались додому й тут же засідали до чищення під уважним оком тата. Він іще раз переглядав усі гриби, частину тут же варила мама на вечерю; присмажені гриби з молодою картоплею були смачною й улюбленою стравою тата. Решту грибів краяли на пластинки, нанизували на нитку й сушили на сонці на зиму.

З назбираних ягід, малин і ожин мама варила надзвичайно смачні варення, запас на зиму, так цінний і бажаний нам, мешканцям міста.

З Криворівні ми робили цілою родиною, а часом і великим товариством, прогульки.

Одного разу ми вибралися відвідати 100-літню стареньку гуцулку. Довелось іти верхами то вниз, то вгору, проходити темні смерекові ліси й бродити рвучкими потоками. Коли ми дійшли до хати й назустріч нам вийшла на вигляд 70-літня бабуся, щоправда пригорблена й беззуба, але говірка й жвава, — то ми не хотіли вірити, що це якраз та гуцулка, що має понад 100 літ. Погостила нас смачною кулешою з бриндзою й гусянкою, а тато наговорив їй багато компліментів, подивляючи її здоров'я й рухливість. Добра старенька відпровадила нас далеко з хати, показуючи ближчу дорогу до села й дякувала нам за відвідини: «щосте, паночку, і ви, паніко, були такі годні та й чемні, щосте си не лінували до мене старої прийти».

Іншим разом ми вибралися на далеку полонину, де один татів приятель, заможний гуцул, випасав літом свою худобу. Ми йшли дуже довго, але в горах повітря легке й чисте, і втоми зовсім не відчувалося. Хоч аж ніччю прийшли ми на місце, то вже на другий день

повставали раненько, щоб любоватися сходом сонця в горах, що маєстатично виходило з-за верхів, розкидало проміння, проганяло темноту, мряку й холод. Ми пробули там кілька днів. Коли ж довелось вертатися додому, до села, я ніяк не хотіла йти, бо знайшла собі приятельку, доньку господаря — дуже гарну й веселу дівчину. Вона вміла співати сильним і дзвінким голосом співанки-коломийки, а ввечері, коли зійшлися хлопці й дівчата, танцювала в своїм гуцульському одязі коломийку, гуцулку й інші танці. А танцювала так, що їй могла позаздрити не одна балерина. Я лишилася з нею ще кілька днів. Встаючи раненько перед сходом сонця, йшла з моєю приятелькою до кошар, де вона з помічницями доїла корови й вівці, приготувляли гусянку, сир, бриндзю. Як не хотілося покидати це життя там на горах, як незабутні були ті свіжі ранки, коли вибігаєш на шпиль гори, щоб звідти любоватися сходом величного сонця — довкола полонини, а там темні ліси, юсь така маленька, така тендітна мов порошинка... Тих над тобою високо синє небо й там десь ширяє орел. Довкола тишина й маєстат могутньої природи, а я сама здакілька днів на полонині були для мене повні невимовного чару, — мов пісня, мов казка...

Та довелось таки вертатися додому. Було хмарно й ішов дощ, але моя приятелька сказала мені, що скоро буде погода, бо хмари опадають. І справді, хмари насичені парою скоро й помітно стали немов сиво-білі плахти опадати в долини: клубилися й хвилювали в нас під ногами, немов табуни коней гнали у безвість, а там угорі засяло сонце. Далеко внизу йшов дощ...

Нам. забажалося оглянути печери Довбуша, де — як оповідав переказ — закопав він свій великий скарб. Довбуш, переслідуваний урядом як опришок-розбійник, — в устах і серцях гуцулів жив як герой-оборонець скривджених, месник за кривди, які терпів народ від польських займанців.

І знову йшли ми вузькими стежками, переходили високі гори й темні провалля, бродили бурхливими потоками, вимиваючи гірські озера, що таємниче й зловісно виблискували до місяця з-поміж високих ялиць і смерек.

Вкінці, коли ми прийшли до славних печер, ми були втомлені й голодні. Привітні вівчарі запросили нас до своєї колиби, погостили нас свіжою кулешою з густим молоком і овечим молодим сиром (будзом). По вечері ми полягали спати: з одного боку покрівля, з другого вогнище, що наповнювало наш захист димом і дуже приємним теплом. Тато сидів ще довго з вівчарями, слухаючи їхніх оповідань про героя Довбуша, про його товариша Петрія про зрадливу Дзвінку.

Також пам'ятною була наша виправа на Чорногорі, на гору Піп Іван, другу — за Говерлею — найвищу гору. До цієї прогульки зібралося досить велике товариство, а що дорога була далека — ми всі їхали верхи на гуцульських конях. Аж надвечір наступного дня ми приїхали під саму гору й розтаборилися коло величенького озера на ніч. Переспавши ніч під відкритим небом, ми вибралися раненько в дальшу, найтруднішу дорогу. Деякі учасники прогульки відмовилися йти далі й рішили чекати нашого повороту над озером. Нам довелось тепер підноситися на саму гору. Дорога була стрімка й небезпечна, але добрий провідник і гуцульські коні знали добре дорогу, виминали скелі й небезпечні провалля, і ми виходили раз-у-раз вище й вище. Повітря помітно рідшало, хоч, пронизуване палючим промінням сонця, було різке й холодне. Біля полудня ми пройшли половину дороги. Провідник заявив нам, що коні не можуть йти далі й нам довелось іти пішки. Ми опинилися серед дикої й пустинної природи: стежка виляса поміж великими каменюками, то знов поміж непрохідними полями косодеревини-рододендрону. Скелі покриті мохом і низькими кущами щораз то частіше загороджували нам дорогу. Декому пустилася з носа кров, змушуючи завернути назад. Але ми йшли вперто й невтомно: ми хотіли вийти на сам верх. Уже близько видніла велетенська скеля — немов заклята чарівником постать чіпіла на самому вершку. Звідси і назва «Піп Іван». Ми майже руками чіпляючись за скелі й кущі, видрапалися на сам верх і розсілися відпочити. Віяв різкий пронизливий вітер, але погода була чудова. Повітря прозоре, і ми могли бачити далеко, далеко. Розкішна могутня панорама гір простягалася перед нашими очима: велична й грізна вкрита вічним снігом Говерля, а там, куди не глянь,

верхи, верхи... Тато знав їм усім назви, їхнє положення й прикмети. Ген там далеко в тумані виднів Стрий, направо Станиславів, а там мов стрічка сріблилася Лімниця...

Ми повернулися на захід: стрімкий спад летів кудись у провалля, а там далеко ясніла Тиса, маячів у мряці Мукачів і Берегово. А верхами направо й наліво чорно-білими стовпами зазначувалась границя, що мов люта змія звивалась і мерехтіла, розтинаючи живе тіло України. Віяв сильний вітер, і ми поспішили вертатися. Темніло, коли ми дійшли до залишених коней. Нам довелося вести наших коней за уздечки вниз аж до самого озера. Коні йшли обережно і, зграбно ступаючи поміж камінням, були одночасно і нашою опорою. Вкінці зійшов місяць і освітив містичним світлом цілу околицю. Стало видніше і ми скоро приєдналися до товариства коло озера, що запаленими вогнями справляли нас на правильну дорогу.

Незабутня плавба дарабами по каламутних, запінених водах Черемоша вниз до Вижниць. Дараба зложена з двох або трьох частин, гнана водою, скрипіла ковбками, звивалась на закрутах, підскакувала над вистаючими з води великими, каменяками, злітала стрімголов з високих водоспадів. Ми приголомшені гуком води, зовсім обілляті хвилями, — під ногами дика каламутна вода — не раз були сповнені страхом. Але спереду й з-заду дараби стояли сміливі сильні керманічі і вправними дужими руками держали свої керми. Вони знали добре дорогу, знали кожне небезпечне місце, кожну скелю скриту під водою, але тим більш небезпечну. Перед кожним водоспадом попереджали нас, щоб ми міцно держались, а то часом і прив'язували до лавиць, щоб випадком вода нас не змила. Ми дивились на сміливі, бронзові від сонця й негоди, мов з тисового дерева викарбовані обличчя наших керманічів і набирались відваги; страх проходив, ми відчували нечувану розкіш, яку може дати повна безпека і пригод подорож.

На постійний літній побут став до Криворівні приїжджати також Грушевський, придбавши від місцевого власника гарний дімок. Татові приятелі й знайомі з Наддніпрянської України бажали також побувати в наших горах і стали щораз то численніше приїжджати до Криворівні. Здебільша це були письменники, як Коцюбинський, Грінченко, Леся Українка, потім Хв. Вовк і інші. Звичайно велике товариство сходилося до о. Волинського й у просторій альтані в саду, високо понад шумливим Черемошем, за доброю закускою, поданою гостинною господинею, — велися довгі приятельські розмови, палкі спори. Молодь співала пісень і тільки пізно вночі розходилося товариство. Свіже нічне повітря охолоджувало гарячі чола, заспокоювало розбурхані почуття й навівало спокій та солодку втому.

Повертаючись з Криворівні, тато привозив з собою багато написаного, багато нових плянів, багато початого, і з відновленою енергією брався до праці.

Крім Криворівні, Жаб'я, Буркута й інших гірських місцевостей, ми їздили у відвідини до молодшого татового брата Онуфрія — до Підгірок, біля Калуша. Тато разом з братом продали своє господарство в Нагуєвичах і купили спільно досить великий маєток від дітей місцевого священика в Підгірках. Село лежало на розлогій рівнині, що впиралася в Діл — високий гористий вал, що мов стіна підносився вздовж рівнини поза рікою Лімницею. Цей Діл простягався аж до Нагуєвич, і тато не раз згадує його в своїх творах.

Велика ріка Лімниця — дуже багата на рибу — давала татові змогу займатися рибальством, найбільш улюбленим татовим спортом. До Лімниці було досить далеко, але стежка до неї бігла поміж полями жита, пшениці, ячменю, коноплів і картоплі, то ми радо пробігали цю віддаль, бо знали, що там за полями чекає нас приємна купіль і відпочинок.

Хоч мешкальний будинок у стрійка був великий та просторий, ми воліли спати в stodолі на сіні, по-перше, що в stodолі не було мух, а по-друге — запах свіжого сіна й ранішня прохолода забезпечували здоровий сон після літньої денної спеки.

Разом з дітьми стрійка й стрійною ми йшли раненько, ще перед сходом сонця працювати в поле: обкопувати картоплю, полоти пшеницю або городовину, брати льон чи коноплі, пасти корови, а хлопці тимчасом косили траву, звозили сіно й збіжжя, пасли коней. Ця праця для нас, міщухів, була повна радості й насолоди, і ми старалися навипередки з іншими виконувати наложені на нас завдання, а як «нагорода» за нашу працю, чекали на нас

повні глечики свіжого чи квасного молока, сільська здорова страва й твердий сон на пахучому сіні в столі.

3

Та лихо наближалось.

Грушевський, діставши професуру на університеті й ставши головою Наукового Товариства ім. Шевченка, починав здобувати щораз то більший вплив в українському громадянстві. З тайного й пониженого суперника стає одвертим ворогом тата. Для того, щоб вибити ґрунт з-під ніг тата остаточно, він настоює на тому, щоб перенести «Літ. Наук. Вісник» і його редакцію до Києва (1907 року), а тим самим відбирає татові й той останній тяжко запрацьований кусок хліба. На запитання, що тато тепер буде робити, з чого сам буде жити й удержувати родину — Грушевський цинічно відповідає: «Можете перенестися до Києва». Мало того, він на засіданні Управи Тов. ім. Шевченка заявляє: «Ми вже досить дали Франкові, йому більше нічого не належиться» і жадає, щоб його зовсім усунути від співпраці у «Віснику» й виданнях товариства.

Цей удар мов громом вразив тата. Він прийшов з засідання цілком зломаний. Цілу ніч не спав, ходив з кімнати до кімнати й сам до себе говорив. Я збудилася, почувши неспокійні кроки, і почула, як тато, раз-у-раз повторяв: «Це Грушевський винен, це Грушевський винен, це Грушевський винен», — так усе по три рази цілу ніч. Наступними днями почалась тяжка хвороба, що заатакувала його мозок, спаралізувала руки. Із здорової людини впродовж кількох днів тато став немічним, частинно душевно хворим.

Отак злобна й заздрісна людина не завагалася нищити великого чоловіка, вірного сина України, найчистішого характеру, аристократа своїм життям і духом.

Намагання Грушевського вдалися, бо, придбавши собі в Наук. Товаристві ім. Шевченка своїх сторонників, міг легко виштовхнути Ів. Франка з Товариства, бо ніхто тоді не знайшовся, хто б його вчинок осудив і став в обороні покривдженого, окраденого.

Тато почав діставати галюцинації, йому причувалися голоси його померлих приятелів (особливо недавно померлого Доманицького), він вів з ними спори й розмови. Руки, що були в процесі паралічу сильно його боліли, йому здавалося, що духи висилають різні відомості в простір і сильними дротами передають їх йому, йому здавалося, що ці дроти входять у його пальці, викручують йому руки, мучать його. Він нам усе це розказував, а коли ми хотіли його заспокоїти, перечили йому й запевняли, що ні духів ні дротів немає, він сердився на нас. Вкінці ми стали вдавати, що ми й справді бачимо дроти й чуємо голоси, його стан погіршувався й він безсило лежав на ліжку.

Прийшли лікарі й ствердили, що татова хвороба — це прогресивний параліч, зумовлений сильним нервовим потрясенням. Тата вислали до Ліпіку, на кошт НТШ на лікування, але стан здоров'я тата там тільки погіршився. Незабаром ми одержали телеграму, що тато в безнадійному стані й просять по нього приїхати. Поїхав брат Тарас, привіз тата додому, а опісля приміщено його у водолікувальній санаторії недалеко від нас — на Софіївці. Ми ходили часто відвідувати тата, я звичайно, повертаючись зі школи. Тато лежав на ліжку, або сидів загорнений у коц у вигідному кріслі, його обличчя, змінене хворобою, було бліде, очі ще більше сумні. Жалівся на болі в руках і просив мене їх випростовувати. Коли мої намагання не давали висліду, він нарікав, що це роблять духи. Мені важко було дивитись на його страждання, і я старалася зайняти його іншими справами, звернути його увагу в інший бік. Я оповідала йому про мої шкільні справи, про науку, товаришок, учителів. Зацікавлений моїми оповіданнями, заспокоювався на хвилину, але потім сумно заявляв: «Ну, я тепер відпочину, а ти йди додому». З тяжким болем у серці я відходила й бігла додому вуличками, за сльозами й дороги не бачачи.

У постійній журбі за тата нам проходив час сумно й безрадісно. Поволі тато став заспокоюватись і приходити до себе та забажав повернутися додому, а що лікар майже жадних ліків йому не давав, то й відпустив його додому дуже скоро.

Розмови з духами стали щораз рідші, хоч час від часу повторялися, але параліч рук, особливо правої руки, був цілковитий. Ліва рука не була цілком безвладна, і тато з часом приспособив її так, що міг держати перо й писати напівдрукованими буквами.

Тато знову береться до своєї письменницької праці. Він відчуває, що мусить ще зробити багато діла, що багато невикінченого, початого чекає його праці. Не володіючи руками, диктує свої твори синові Андрієві, а також і студентам, що добровільно голосяться татові помагати (Лизанівський).

Насамперед зайнявся упорядкуванням і приготуванням до друку приповідок. За допомогою Андрія, доводить цю велику працю до кінця (около 35 тисяч приповідок) і видає їх у «Наукових записках». Також тоді приніс йому його старий приятель жид Бігеляйзен рукопис ніби невідомого твору А. Міцкевича «Велька утрата». Тато вражений великою цінністю цього твору, прийшов до переконання, що тільки Міцкевич міг цей твір написати, і видав його з власною передмовою. Та поляки, озлоблені попереднім виступом тата проти Міцкевича, одноголосно заявили, що це не є твір Міцкевича, але хворої уяви Франка.

Наукове Товариство ім. Шевченка визначає татові 100 корон місячної платні, а з Наддніпрянської України присилають далі по 100 карб. На ці маленькі прибутки доводиться нам жити. Тато зовсім усувається від громадського життя. В часі, коли не диктує своїх творів, лежить на ліжку, відпочиваючи й обдумуючи дальшу працю. Іноді виходить до міста, до «Віденської» каварні почитати за своєю звичкою газети й побачитись з приятелями та знайомими.

4

Тимчасом помітно погіршився стан здоров'я мами. Мама почала діставати напади переслідування й шалу, і життя наше ставало щораз важчим. У домашній роботі обмежувалася тільки до найконечнішого: приготування обіду. Потім лягала на ліжку з холодним рушником на голові (терпіла на сильну мігрень), або сідала за стіл і читала філософічні твори: Шопенгауера, Опенсера й ін. Коли ми приходили зі школи, мама накидалася на нас зі страшними лайками і її нервові роздраження часто доходило до шалу. Найчастішою жертвою її нападів була я. Андрія, як найстаршого сина, «первозванного» й хворого, вона любила й жаліла, другим її любимцем був Петро, а мене вона зненавиділа всім своїм хворим еством. Мама казала мені, що я не її донька. Кожного дня повторяла мені, що я хлопська дитина і маю бути в неї служницею, а не ходити до школи. Переслідуванням не було кінця — вона кожного дня й у кожний час накидалася на мене з обвинуваченнями. Наше життя вдома стало пеклом. Брати майже кожного вечора виходили з хати, чи то на руханку, чи на студентські сходини, я ж здебільша залишалася з нею дома сама, і її напади доводили мене до розпуки. Два рази я хотіла відібрати собі життя, але обидва рази невдатно, і доводилось далі терпіти і... мовчати. Я навчилася зносити все без протесту й мовчати на найбільше знуцання, але ця мовчанка тільки на якийсь час вплинула на неї. Мама помітила, що це моя оборона, і тоді з ще більшою силою накидалася на мене.

Тато, знесилений своєю хворобою, не мав сили реагувати і тільки час від часу говорив: «Мамо, заспокійся», але це ще гірше її дратувало.

Мама вважали всіх колишніх приятелів і знайомих своїми найгіршими ворогами й підозривала кожного, що той напосідав на її життя. Усіх, хто до нас заходив, вона виганяла з хати. Татові приятелі стали щораз рідше заходити до нас, а коли хтось і зайшов та сидів з татом при розмові, мама заходила в кімнату й безпардонно виганяла. Тато й усі ми від цього невимовно терпіли, та ради не було. Не було також засобів, щоб віддати маму на лікування, не було теж засобів на лікування Андрія, і тато, підкошений на силах, опускав безрадно руки. Страшні сцени щораз то частіше повторювалися. Пригадую, як гірко плакала мамина найкраща приятелька й кума пані Коцовська. По довгій розлуці вона все ж таки прийшла відвідати маму, але мама безжалісно її прогнала.

Наше молоде життя проходило на співжитті з умовохворою людиною; ми жили відокремлені, самотні, серед приятелів і прихильників тата. Скрізь, куди ми зайшли, нас приймали по-приятельськи, як дітей великого письменника, але дуже скоро ми стали

відчувати, що це все. Ми ніде не знаходили опори й правдивого щирого відношення. Як тато колись, так ми тепер стали паріями, без знатного роду, без родинних зв'язків. Поки ходила до школи, ми цього не відчували, та тим гостріше прийшло це до нашої свідомости по закінченні науки. Тим більше це було зумовлене хворобою мами. Ми ні з ким не могли нав'язати товариських взаємин, жити товариським життям.

Досьогодні стоїть мені перед очима одна розпучлива хвилина, яка ще й тепер мене болить. Була неділя; громадки людей, святочно й гарно одягнених, ідуть до Стрийського парку, де відбувається фестин. До нас долітають звуки музики — люди веселі й гамірні. А я і мій брат Андрій стояли на ганку й приглядалися людям. Я була боса, в дешевенькій виляній від частого прання сукенці. Великий жаль стиснув мені серце: люди живуть весело, безтурботно й радісно, гарно одягнені можуть іти до парку забавлятися, а ми знаємо тільки горе й терпіння. Мене це вразило тим більше боляче, що якраз довелось тоді пережити страшну сцену з мамою. Сльози жалю й горя лилися мені з очей. Я поглянула на Андрія й побачила, що він також плаче. Це вдарило мене мов ножем у серце, бо що я плакала — це була річ звичайна, але я не думала, що і брат так само страждає...

Щоправда, мама мала і хвилини спокійні. Тоді кликала нас усіх іти з нею на прохід до Стрийського парку, що був від нас дуже близько. Там ми ходили на руїни замку й серед прекрасної околиці, в тиші далекої від гамору міста закутини, просиджували годинами. Мама також любила йти проходжуватися в грабовій алеї парку, що з кожним роком ставала вища й вища. Мама казала: «Цій алеї стільки років, що й Андрієві; її посадили в день його народження».

Часом наші прогульки звертали в зовсім інший бік. Через глибокий яр, перескочивши малий потічок, ми виходили на дуже високу й стрімку гору, порослу старим буковим лісом. Цей ліс улітку повний приємної прохолоди під високими, мов свічки прямими деревами, — восени прикрашувався яскравими красками листя від ясно-жовтої аж до темно-брунатної. Красу цього лісу не раз бачу в моїй уяві мов нині...

Ми виходили (а не раз треба було помагати собі, придержуючись руками кущів, бо узбіччя гори були дуже стрімкі) на вершок гори, на розлогу високорівню й відразу ми немов виходили в цілком новий світ. Поля зі збіжжям розлягалися довкола нас і бігли в далечінь. Де-не-де видніли низенькі хатки. Легенький вітерець пробігав по збіжжі, колихав його й хвилював. Ми довго ходили стежками поміж збіжжям.

Мама, у такий час спокійніша, оповідала мені про своє життя в інституті, щасливе й безжурне. Згадувала своїх товаришок, знайомих, своїх сестер і родину. Оповідала, як до інституту приїжджав цар і цариця та мати царя Марія Фьодоровна. Як вона грала на концерті й дістала відзначення за свою гру від царя. Мама забувала на хвилину своє горе й журу та була щаслива, як колись.

Але таких хвилин було мало. Здебільша мама витягала з комоди старі фотографії з інституту: вона в крузі своїх товаришок, одягнених у парадні уніформи; або родинні альбоми з фотографіями її братів, сестер, діда генерала. Розказувала про кожного, згадувала минуле. Притискала до худих грудей дорогі пам'ятки, і гіркі сльози котилися по змарнілім постарілім обличчі.

Але нараз вона верталася до дійсности — швидко ховала альбоми і злобно зверталася до мене: «Я столбовая дворянка, а ти хлопка». І починалося...

Часом любила співати свої улюблені пісні: Лермонтова або Надсона, часом французькі, німецькі, а також українські. Співала самі сумні пісні, і її колись такі гарні очі затягалися смутком і одчаєм; нагло обривала пісню і гляділа в далечінь, засумована, мов непритомна.

5

Втомлена татова душа шукає розради і він їде в Україну — ще раз побачитись із своїми друзями, ще раз побувати там, де бував ще молодим, повним запалу й віри в життя. Він їде до Тригубових, потім до Чикаленка, з яким постійно переписувався і приятелював. Заїздить аж до Одеси, надіючись віднайти спадок по дідові моєї мами генералі. Але по

короткому часі повертається розчарований. Хворий і немічний, був лише тягарем для чужих людей. Щодо спадку, то ним давно поділилися спадкоємці. По тата їздив брат Андрій.

Новий тяжкий удар спадає на нашу родину — вмирає Андрій.

Андрій Франко, тихий і працьовитий, вірний і незаступимий помічник тата, закінчив філософічний факультет на львівському університеті. Закінчивши студії, допомагає татові в його письменницькій праці; насамперед допоміг упорядкувати й підготувати до друку приповідки.

За намовою тата, приготується до докторату й пише цінну працю про Ількевича, що була надрукована в «Записках Наук. Тов. ім. Шевченка». Тяжка недуга була постійною товаришкою його молодого життя, а в 24 році життя прийшло нагле погіршення. Андрій почав нам оповідати, що бачив ясно, як перед його очима опускалися білі полотна апостола Павла. Різні галюцинації стали його переслідувати. Одного вечора, прийшовши з гімнастики, ліг спати й рано щось довго не вставав. Коли ми прийшли його будити, побачили, що він лежав лицем до подушки, весь посинів, не рухався.

Це була перша смерть у нашому домі. Ми були немов громом поразені. Зателефонували по лікаря, але лікар, прийшовши, заявив сердито: «Адже він уже давно помер».

Поховали Андрія скромно на віддаленому місці Личаківського цвинтаря. Тато припав на коліна коло домовини, а сльози котилися по його обличчі...

Та довелось лишити дорогу могилу, іти додому.

Я ще часто ходила з мамою на могилу брата, але насправді мама ніколи не повірила, що він умер. Часто, прийшовши з міста, казала мені: «Я бачила Андруся, він напевно живе, оженився». І тоді накидалася на нас усіх: «Чому ви його сховали від мене? Хай він прийде!» і т. д.

Хоч тепер уже далеко рідше, але приходили до тата у відвідини його давні приятелі, з якими він починав велике діло відродження українського народу.

Приходили його співробітники з радикальної партії по раду й вказівки. Тато з зацікавленням прислухався їхній мові, звідомленням з праці, радив і допомагав де міг, але сам обстоював свій власний погляд і переконання, здобуті власним досвідом, дорогою власних схиблень і розчарувань. Він твердив, що кожна партійна праця є тільки тоді корисною й оправданою, коли вона підпорядковується великій народній державотворчій ідеї. Дуже часто партії обмежуються до вузької партійної роботи й до побороювання інших партій, чим тільки розривають, розрушують єдність народу. А що більше — в кожній партії є одиниці або й групи людей, що захоплюють провід партії в свої руки, використовують її для своїх особистих а часом і брудних цілей, а членів заставляють до безапеляційного послуху й співпраці.

Думаю, що такі міркування тата не були всмак його колишнім співробітникам, як Трильовському, Павликові, бо якраз тоді радикальна партія була в найвищій розгарі своєї діяльності, а її провідники вважали себе самих за непомильних.

У своїй літературній діяльності тато, як і давніше, цікавився розвитком української літератури й мав постійні зв'язки з письменниками Галичини й Наддніпрянщини. Молоді письменники прислали йому свої твори до оцінки, часом дуже нездарні. Тато не раз читав їх нам, висловлюючи здивування, як якийсь віршомаз мав право й сміливість називатися гордим іменем — поет. Татова критика була гостра, але справедлива. Сам вимагав від себе дуже багато, сам дуже багато читав, студював, і вимагав цього від тих, що тільки що вступили на цю тернисту путь.

Одного разу прийшли до нього представники молоді Генерачії письменників «Молодої Музи» (Пачовський, Бірчак, Твердохліб, Чарнецький, Яцків і ін.). Тато дуже гостро критикував їхні твори (за винятком Пачовського) і, здається, вони прийшли до нього з претенсіями. Але тато повторив їм свої погляди і дав їм лекцію, чого він вимагає від поета. Панове відійшли похнюплені й немов змиті, але не переконані, бо, здається, кожний з них уважав себе хоч маленьким, але генієм.

Із зростом національного руху в Галичині й у Наддніпрянщині, до нас як і давніше приїжджають різні гості. Ми почули вперше в нашій хаті про «Союз Визволення України», започаткований Махновським, про його таємну й небезпечну організаційну працю. Він, Скоропис-Йолтуховський і інші мали немов постійну штабс-квартиру в нашому домі, а почуті тут і там відомості переймали нас острахом і безмежним захопленням. У двох кімнатах на першому поверсі завжди хтось мешкав: люди змінювалися, як і змінювались події. Не раз ми стелили на підлогу соломку, давали коци, і там спали селяни, що приїжджали на віча, зібрання або якесь народне свято. Не зважаючи на свою хворобу, тато цікавився новим життям, скрізь помагав, радив.

Світлою хвилиною татового тяжкого життя було святкування українською громадою його сорокалітньої літературної діяльності. Справді, це святкування було могутнє й імпазантне. У найбільшій залі Львова зійшлися тисячі людей: його давні товариші й приятелі, його учні, молодь, що йшла його слідами, його вороги й противники. По нього прислали авто і це він у своїй надзвичайній скромності завважив із здивуванням. Я поїхала з татом. Уже здалеку побачили ми тисячі людей, що очікували татового приїзду, його привітали оваціями й окликами. Радісний і зворушений слухав вія привітання й промов. З пошаною хилилися голови перед великим генієм України. Величавий концерт — найкращі співаки передавали надхненні великі слова татових творів.

Татові очі на хвилину втратили той сумовитий вираз, але моє серце стискалося з болем, коли я дивилася на його безпомічну, тендітну постать. Це вже не був той могутній орел, що ширяв понад рідною країною, що піднімався духом своїм все вгору й угору. Це вже не був той провідник каменярів, що сильною рукою ламав скелю. Це був знесилений змаганнями, прибитий горем велетень. Хоч він і вийшов на сцену подякувати громадянству за влаштоване для нього свято, то це не була та сильна промова, яку він виголосив на першій ювілею. Тепер це були тільки тихі слова подяки. Але тато бачив і знав, що не даремною була його сорокалітня праця для свого народу. Хоч страждав ціле своє життя, — своєю невсипущою працею виховав нові кадри. І ці кадри не тільки словами, але і героїчними чинами зі зброєю в руках пішли виконувати його заповіт: піднести народ з темряви, визволити його з неволі, здобути для нього волю й самостійність.

6

А далі пішли знову дні сірої буденщини. Здоров'я мами настільки погіршилося, що тато по довгих ваганнях рішився віддати маму до шпиталю для умово-хворих, до Кульпаркова. До нас до хати спровадилася пані Целіна Зигмунтовська з двома дітьми, щоб зайнятися нашим господарством.

Я і Тарас ходили кожної неділі відвідувати маму. Великий будинок серед пустинних піль, городів, садів. Вікна будинку закладені решітками. Тяжкі дубові двері, замкнені на ключ, отвирані тільки сторожем, на дзвінок. Довгі притемнені коридори, стіни сірої краски і двері, двері, двері — всі позамикані на ключ. Великі й міцні, з непривітними лицами сестри й сторожихи з цілими в'язками ключів при боці. Ключі дзвонять зловісно. Нас увели в маленьку ждальню, сіру й непривітну. Ми сіли на лавці, приголомшені й розстроєні цілим цим небувалим оточенням. По хвилині ключі задзвонили знов — двері відкрилися. Вийшла маленька, зі зморщеним лицем постать: це наша мама. Ми зі сльозами кинулися до неї. Мама гірко плакала й просила взяти її назад додому, обіцяючи бути спокійною. Далі, нарікала на знущання сестер і прислужниць, але потім почала говорити без зв'язку, її очі загорілися й неспокійно забігали; нас вивели. Ці побачення переходили наші сили й ми стали просити й настоювати, щоб тато взяв її назад із шпиталю додому.

До пані Целіни ми поставилися вороже, а й тато, здається, в ній розчарувався, бо вкінці її відправив. Мама прийшла додому, але стан її здоров'я в шпиталі тільки погіршився. До цього спричинилося також співжиття з іншими хворими. Жадної надії на поправу не було.

Ще тяжчим, ще безрадіснішим стало життя в нашій хаті.

Щоб хоч на якийсь час вирватися з тієї тяжкої домашньої атмосфери і хоч трохи поправити матеріальне положення, тато рішив їздити по більших містах Галичини й читати свого «Мойсея». І справді, на це його бажання громадянство відкликнулося з великим ентузіазмом, бо кожний хотів бачити великого поета зблизька й кожний хотів почути його слово.

Тато відбув кілька таких поїздок з великим успіхом: до Стрия, Дрогобича, Станиславова, Тернополя. Всюди його вітали з великою пошаною. Тато — хоч іще тихим та слабим голосом — читав свою найулюбленішу поему.

Наспіло також запрошення з Чернівців від української студентської громади.

Тому, що поїздка мала затягнутися на два-три дні а тато потребував помочі, — запропонував мені, щоб я поїхала з ним. Я дуже радо згодилася, бо ще на Буковині не була и бажалось туди поїхати. Залізничними квитками й подорожжю не треба було журитися, бо комітет прислав квитки задалегідь, і поїздка була зовсім приємна. Ми засіли у вагоні 2-ої класи на м'яких кріслах і стали роздивлятися у вікно на пробігаючі перед нашими очима краєвиди. Поля й поля — покраяні й помежовані на більші й менші кусники, потім ліси, а там села й міста. На станціях метушня, оклики кондукторів: Стрий, Станиславів, Коломия, а там ми стали зближатися до границь Буковини. Тато довго вдивлявся в околицю й думав свої думи. Почувався добре й видно було, що ця поїздка була для нього радісна й приємна. Тато, хоч і був у тісному зв'язку з буковинськими письменниками й діячами, все ж таки стояв осторонь від буковинців з їхньою своєрідною, під деяким німецьким впливом витвореною культурою й орієнтацією. В першій мірі він радів із зустрічі з своїми приятелями: Кобилянською і Смаль-Стоцьким, а також і з українським студентством.

За Станиславом краєвид почав змінюватися. В далечині на обрії маячили темними лісами покриті Карпати. На станціях видніли у своїх мальовничих одягах гуцули й гуцулки. Веселі, горді постаті своєю гуцульською, говіркою вносили в душну атмосферу станцій щось свіже, живе, радісне. На границю приїхали ми ніччю, а над раном наш поїзд уже проїздив буковинську околицю. Гори насувалися щораз ближче до залізничного шляху, покриті густими лісами. Зелена краска від ясно-зеленої листових лісів аж о темно-зеленої, майже синьої, шпилькових лісів, вразила нас своєю інтенсивністю, яскравістю кольорів і відтінків. Тато сказав, що коли тільки проїжджав Буковину, то завжди на нього робила враження оця особлива зелень лісів. Від цього й назва: «Зелена Буковина».

Гори й ліси — ліси й гори. Не раз гора надвигала на нас грізною могутністю і, здавалось, хотіла нас проковтнути, та ось малий закрут і ми в'їздили в тунель. Як нагло ми в нього вскочили, так і вискочили — перед нами простір розширювався, в долині шумів білий Черемош, а там розкинулось українське буковинське село.

Нарешті гори зовсім розступилися. Села появлялись частіше. І села і люди, — такі свої, рідні, хоч ми і переїхали «границю». Ми в'їхали на більшу рівнину й там у далечині замаячило місто. На двірці чути скрізь мову німецьку, подекуди й румунську, а української мало, хіба що від селян.

На нас уже чекали студенти одягнені в оригінальні однострої з маленькими шапочками на головах. Якісь немов чужі й незвичайні — так нам здавалося на перший погляд. Але ми почули сердечні оклики привітання в українській мові — це були наші студенти з Т-ва «Запорозці» в своїх парадних уніформах. Нас запросила до себе пані Ольга Кобилянська. Письменниця жила на окраїнах міста в маленькому домі; привітала тата й мене з сердечністю й радістю, її шупла постать у скромному сірому одязі немов ще більше підкреслювала її інтелігентне обличчя, вдумливі очі. Поведінка й розмова свідчили, що це небуденна жінка.

У великій залі фільгармонії зібралась уже тоді численна українська громада. Студенти й молодь зайняли галерею й вітали прибуття тата гучними оплесками й окликами «Слава».

Тато став читати «Мойсея» — в залі настала тишина, всі слухали уважно. Тато читав хоч і тихим голосом, але виразно й чітко. Він не раз казав дома: «Беруться читати, а читати не вміють». Тато читав з тим чуттям, з тим наголосом, що віддзеркалювали всю його душу, всі її бажання й змагання, її боротьбу й страждання.

Перед нашою уявою розвивалася важка драма жидівського пророка. Проте, заслухавшись, я бачила перед собою могутню постать не жидівського, а українського Мойсея, що боровся і страждав за свою високу ідею: вивести свій народ з неволі. І як Мойсей, — він прибитий горем, знесилений боротьбою з самим собою, мучений сумнівами знає, що не йому вступити в обітовану землю. Це суджено грядучим поколінням. Вони здобудуть те, куди він їх спрямував. Та підуть вони в мандрівку століть з його духа печаттю.

Читання скінчилося пізно вночі. Тато був втомлений, але його очі ясніли. Він знав, що хто чув його «Мойсея» з його власних уст, цього ніколи не забуде.

Його поїздки й читання увінчалися бажаним успіхом — тато не тільки трохи відпочив серед своїх приятелів, але також зібрано десять тисяч корон. Цю суму вміщено в «Дністрі», асекураційному українському товаристві під дирекцією Ст. Федака як «Фонд І. Франка», що мав забезпечити йому скромне життя.

7

У міжчасі ми, діти, кінчаємо школу. Тарас кінчає гімназію, як відзначаючий учень, з великим замилюванням до філологічних предметів — греки й латини. По maturi студіює філологію на філософичному факультеті університету у Львові. На один рік їде на університет до Відня. Ще студентом робить переклади з грецьких і латинських письменників, а також пише оригінальні вірші, що вийшли під збірним наголовком «Старе і нове вино». Закінчивши філософію, стає гімназійним учителем у Львові, але на короткий час, бо покликано його до військової служби. У ранзі надпоручника був під час війни 1914 р. висланий на італійський фронт.

Три рази перебув хворобу тифу, і три рази це спасло йому життя, хоч рівночасно позбавило його всяких відзнак і підвишень ранги. Опісля посилають його на російсько-австрійський фронт, спершу як перекладача, потім на службу при бездротному телеграфі, а вкінці з дуже небезпечним завданням «братання». Ще пізніше заходить з австрійськими частинами аж до Одеси й попадає в советський полон. Звільнений з полону, учителює безплатно в Одесі. Довідавшись про його дуже тяжке положення, мама їде до Одеси й добивається його звільнення. Повернувшись до Львова, дістає посаду гімн. учителя в академічній гімназії у Львові. Опісля його перекидають до Ряшева. По довгих стараннях удається йому повернутися назад до Львова на попередню посаду. Жениться. Приготовляючись до докторату, пише обширну працю-розвідку про татового «Лиса Микиту», але цю працю йому відкинули.

По другій світовій війні вчителює в Станиславові. Потім переїжджає до Львова, щоб обняти професуру на університеті ім. Франка. Згодом переноситься до Києва, так само на професуру, а тепер, маючи титул академіка, працює в Академії Наук ім. Шевченка. У нього дві доні — Зеновія і Любов та син Ролянд, який є єдиним внуком, що носить прізвище Франко.

Тарас був невідлучним товаришем і охоронцем брата Андрія, чулим і добрим сином для нашої нещасної мами. З татом не раз спорив, бо всі свої погляди й переконання опирав на студіях латинської та грецької культури й літератури, що їх уважав за ідеальні й гідні наслідування не тільки в старовинних, але й у наймодерніших часах.

Він був прямолінійним і до дрібничковості послідовним. Купував виключно в українських крамницях, говорив всюди по-українському, приятелював виключно з українцями, належав до українських організацій. Коли в 30-літні роковини смерті тата йому довелось промовляти на зборах у Станиславові, він на самому вступі заявив: «Іван Франко не був комуністом і не писав у комуністичному дусі». За свою правдомовність не був люблений, але він з'єднував собі людей делікатністю й культурним виступом.

Був, як і всі ми, захопленим гімнастиком і спортсменом; усі вільні від праці хвилини проводив або в гімнастичній залі «Сокола-Батька» на вправах, або на площі, граючи футбол, а пізніше теніс.

Петро Франко, третій і наймолодший син, народився 30 липня 1891 року в Нагуєвичах, єдиний з дітей народжений у родинному селі мого тата, під сільською стріхою.

Від малої дитини, був надзвичайно цікавий до всього, дуже рухливий, войовничий і великий псотник. Більше зближені літами, я і Петро більше трималися разом при забавах, при бійках, де звичайно я була пошкодженою. Вже в народній школі Петро виявив велике замилювання до хемії і зчасом його кімната перемінилася в малу лабораторію, до якої вступ був мені суворо заборонений, але тим більше цікавий і притягаючий. Щоб дістатися до середини й приглядатися його експериментам, мені треба було підкупляти його цукерками.

До інших предметів не мав замилювання, але наука приходила йому дуже, легко. Дома майже не вчився, зате вільний час проводив на хемічних експериментах і читанні книжок. Учився, як і старші брати, в академічній гімназії. Став, як і ми всі, захопленим гімнастиком і спортсменом. Під проводом і захоотою проф. Боберського організував Пласт і працював невпинно над його поширенням і розвитком між молоддю. Закінчивши гімназію, вступає на політехніку, щоб посвятитися своїм, улюбленим студіям хемії.

Політехніку кінчає з відзначенням, але з вибухом першої світової війни й наступом російських військ на Львів виїжджає зі Львова й вступає добровільно до Січових Стрільців. Тут він стрічається з своїми шкільними товаришами — Коновальцем, Мельником і іншими. В рядах Січовиків стає він пластуном-розвідником. Його товариші розказували мені про його надзвичайну відвагу, коли він у цивільному одязі, з палицею в руках ішов на тили російського війська на розвідку. Його відвага, оригінальна дотепність і прямолінійність зробили його популярним, хоч часом і не дуже любленим серед товаришів.

Він єдиний з нас мав змогу сповнити сумний обов'язок відпровадити покійного тата в його останню дорогу (я в той час була в Києві, а Тарас на італійському фронті). Хоч відомо було, що тато запалення легенів не переживе і що він бажав хоч когось з нас бачити перед смертю, — Петро ніяк не міг дістати відпустки, тільки аж на похорон.

По скінченні світової війни Петро робить інженерські іспити на політехніці.

У часі українсько-польської війни бере участь в організації літунської школи й літунських відділів коло Красного. Сам літав не раз з цієї позиції на розвідку на фронт понад Львів. З одного такого лету не вернувся. Літаки, що дісталися українській армії як спадок по Австрії, були малі й у найгіршому стані. Треба було надзвичайної відваги, щоб на тих літаках літати, а ще до того в дальшу дорогу й на воєнну розвідку.

Під час одного такого лету Петрів літак відмовив послуху, а що була мряка, — він збився з дороги і був змушений приземлитися, не маючи змоги вибирати терен. Як показалося, вітер заніс його аж під Варшаву. Висівши з літака, Петро був арештований польським воєнним відділом, а що на літаку були сліди бомб, які він по дорозі скинув на польські частини, — грозив йому розстріл. На щастя, між сторожею був його товариш з політехніки. Він дав йому свою шапку «рогативку» і сказав: „Уцкай!“ Петро, без білету й без грошей, сів у потяг, що їхав до Кракова, удаючи цілу дорогу, що спить, і так проїхав щасливо кордон й дістався до Відня.

По повороті до Галичини переїхав до Красного. Жениться з Ольгою Білевич, а по війні виїжджає до Відня, де перебуває тяжкі роки еміграції.

Повернувшись ще раз до Галичини й не знайшовши праці в своєму фаху, приймає посаду вчителя гімнастики в українській гімназії в Коломиї. Попри своє заняття, працює в багатьох ділянках суспільного, культурно-освітнього та руханково-пластового життя. Пише деякі твори, робить переклади з різних мов, також працює над різними винаходами. Але все це його не задовольняє, бо він не може дістати для себе праці, яка відповідала б його здібностям і замилюванню.

Під час польської пацифікації, запідозрений поліцією в приналежності до української підпольної організації, наражується на поліційні переслідування, ревізії й допити. Однієї ночі поліція обступила хату, в якій жив з родиною, вдерлася до середини та цілий день і цілу ніч перешукувала мешкання. Все перевернули й перетрясли, але ніхто з поліцаїв не догадався заглянути до старого куфра, що стояв на ганку і був битком набитий підпільною літературою, «Сурмою2 і ін. У цьому куфрі мама привезла колись з Києва своє придане і, може, серце мами охороняло свою найлюбішу дитину!

Хоч це спасло брата від арешту, але його звільнено з посади вчителя, а незабаром і саму гімназію закрито.

У тому часі советський уряд через консулят у Львові починає запрошувати в Україну тих, що мали бажання туди поїхати, запевняючи їм працю й толеранцію. Братові пропонують переїхати до Харкова на становище професора політехніки. Він приймає цю пропозицію і їде спершу сам, а потім спроваджує й родину: дружину й дві доні — Віру й Асю. Працює як слес-інженер, спочатку як професор техніки, а згодом у фабриці. Як не-громадянин ССРСР, умови праці має дуже добрі. Але поволі умови стають гіршати. Переживає з родиною страхіття голоду 1932-33 років, попадає на чорну таблицю й мало що не попадає під суд. Озброєні хулігани починають переслідувати його навіть на вулиці.

Рішає втікати назад до Галичини, але з родиною тяжко. За допомогою польського консули дістає місячну відпустку і, залишивши все добро, лише в легкому вбранні їде до Львова, щоб більше не вернутися.

Коли большевики прийшли до Львова, сказали йому: «Ви од нас, Пйотр Іванович, удралі, а ми вас опять поймали». І так і було. Большевикам треба було мати людей визначних і популярних у Галичині, що мали їм приєднати населення. Такими людьми були: д-р Панчишин, проф. Студинський і Петро Франко їх зробили депутатами до Совету в Москві, їм довелось промовляти до населення й читати в радіо промови, вже перед тим для них написані. Стали знаряддям у большевицьких руках. Положення їхнє було дуже тяжке — з одного боку, мали виконувати накази окупантів, з другого боку, до них зверталось багато покривджених людей за допомогою.

Коли большевики відступали зі Львова, братові порадили виїхати під охороною НКВД. Він мусів послухати.

Слід по ньому загинув. Недавно один поляк, що був на Соловках, оповідав, що він там стрічався з Петром. За офіційним повідомленням, Петро загинув під час війни. Большевицька влада його «реабілітувала» й назначила вдові пенсію (?).

8

Так ми діти кінчаємо наші студії; я остання й наймолодша здаю матуру в учительській семінарії. Прошу моїх батьків, щоб дозволили мені поїхати на могилу Шевченка до Канева. Мама, Петро й я їдемо спершу до Києва відвідати мамині сестри й оглянути Київ. Уже перед Києвом здалеку миготіли на сонці золотисті бані церков золотоверхої столиці. З яким святочним, захоплюючим душу настроєм ми під'їжджали до міста! Це Київ — столиця України. Кілька днів перебування ми тільки й те робили, що бігали оглядати пам'ятки: церкви — Софію, Михайлівський монастир, Андрея, Володимира, Лавру. У Лаврі привітний монах повів нас у печери, що в них за давніх часів жили ченці й святі. Там також населення ховалось під час нападу на Київ диких орд татарів.

Оглянувши Київ, ми вибралися пароплавом униз по Дніпрі до властивої нашої цілі — до могили Тараса Шевченка. Були гарячі липневі дні. Біля пристаней, куди пароплав заїжджав, щоб набрати вугілля, були накладені гори кавунів і динь, що наповняли повітря солодким ароматом.

Уже здалеку перед Каневом виднів залізний хрест на могилі, а з нашим наближенням стала виростати немов з-під землі могила. На маленькій пристані вийшли з нами на берег громадки молоді й старших громадян. Групами стали ми виходити на могилу. Стежка була крута й нам довелось іти досить довго. Скрізь ми чули українську мову й наші серця раділи та горіли великим щастям, що нам пощастило прийти на могилу нашого Батька-пророка. На високій могилі, яку насипали шапками вірні сини України своєму Кобзареві, стояла невелика хата, збудована на зразок батьківської хати Шевченка. В хаті, прибраній вишивками й старовинними меблями, на великому столі лежала така ж велика книга. Це була книга для підписів відвідувачів. Ми стали перегортати картки й підписали наші ймення, складаючи наш поклін вдячності й пошани. Опісля ми вийшли на другу, меншу могилу, на якій стояв високий залізний хрест. Товариство, що приїхало з нами, почало співати «Заповіт». Нема слів, щоб висловити нашу радість: ми в серці України, на могилі Тараса. У далечині синьою

лентою несе свої могутні води Дніпро — там простяглося Лівобережжя. Ми припали ниць, цілували святу землю, робили сльози, складали свої гарячі серця на груди нашої неньки...

Ми ще пробули на могилі до наступного дня. Сиділи до пізнього вечора, співаючи пісень, розмовляючи, згадуючи Батька, слухаючи розмов. Незабутній побут на могилі! Незабутній вечір!

Рано до сходу сонця приплив пароплав і ми повернулися до Києва. Ми гордо всім заявляли, що ми були на могилі Тараса й невимовно дивувались та обурювались, що дехто з київлян не був ще на цій дорогій всім українцям могилі.

По повороті до Львова передо мною стояли дві можливості: або йти десь у сільську закутану працювати вчителькою, або прийняти працю бюрової уряднички. Вибрала це друге, бо не хотіла лишати батьків самих. Дістала працю в асек. т-ві «Дністер», де директором був Ст. Федак. Тут незабаром я пізнала, що відносини по установах майже не змінилися з тих часів, коли тато писав свою «Маніпулянтку». Багато гірких хвилин довелося мені пережити у «Дністрі».

Коли ми ходили до школи, — наука, книжки, спорт і руханка повністю виповнювали наше позашкільне життя, а тим самим відокремлювали нас від загального, товариського життя, в якому ми по причині маминої хвороби майже не брали участі.

Тепер, покінчивши школу, ми стали аж надто ясно помічати, що життя не завжди таке гарне й ідеальне, як про це не раз пишеться у книжках, не таке, як укладали ми у своїх мріях.

Багато розчарувань, багато гіркого нам довелося зазнати. Обидвоє батько й мати хворі й у наслідок цього, а зокрема в наслідок важкої хвороби мами — нестерпна домашня атмосфера, матеріальні недостатки далися нам взнаки. Ми не мали ані знатних «цьоців», ані впливових вуйків. Ми були дітьми поета, правда, визначного й ціненого, і це нам на кожному кроці підкреслювали. Нам говорили «ви великих батьків малі синове», а брат Петро дістав епітет «найгіршого твору Ів. Франка». Критики, суди й пересуди були супутниками нашого життя. Нам ясно відкрилися очі на наше гірке й безвідрадне положення, бо ж серед громадянства не знайшовся ніхто, хто б подав помічну руку, хто б дав реальну допомогу, хто б заопікувався нещасними хворими батьками, хто б зрозумів і відчув наш відчай.

До того стан здоров'я мами погіршився. Її зумовлена хворобою ненависть до мене переходила всякі межі. Мама заборонила мені помагати татові в його немочі, що найбільше боліло мене, і я в розпуці бачила, що мені дома життя немає і єдиний рятунок — це вирватися з цього страшного життя.

Моя тітка з Києва (це було перед війною 1914 р.) прислала мені запрошення приїхати до неї в гості на кілька місяців. Це був мій рятунок і я рішилася їхати в червні. Тато сказав мені: «Це не личить, щоб ти їхала сама, я поїду з тобою, відвезу тебе». Я була рада, що й тато поїде, трохи відпичне, зустріне давніх друзів. Ми вибралися вдвох. На кордоні попросили тата до жандармської канцелярії. По довшій розмові тато вийшов з канцелярії і, змінений на обличчі, підійшов до мене: «Мені не радять їхати, бо непевний час. Як хочеш, їдь сама; я вертаюся додому». Як не жаль мені було тата, але я рішилася їхати сама. Ще пару слів короткої розмови, ще пару слів прощання, останній поцілунок і усміх його доброго, змученого лица. Це був останній поцілунок, останній погляд, останній усміх — там на австрійсько-російському кордоні...

IV 1

І так, плянуючи двомісячні відвідини, я залишилася чотири роки на Наддніпрянщині під доглядом російської поліції, як австрійська громадянка. Спершу поїхала до маєтку мого дядька Ігнатовича в село Плютенці біля Білої Церкви. Розкішний поміщицький будинок, оточений вишневим садом — кругом розлогі лани пшениці й іншого збіжжя — стояв на вершці гори. З одного боку затінений старим лісом, з другого в долині великий став, а над ставом розкинулось білими хатками село.

Велика родина, багато гостей, столи, що вгиналися від наїдків і напیتків — яка ж велика різниця від того життя, що я покинула.

Веселе товариство, багато молоді, купання, веслування на ставі, співи, поїздки кіньми або на човнах при світлі місяця, вуличками й затоками поміж високими шуварами, заселеними дикими качками, а вечорами — чай і розмови на танку. Це було життя повне дозвілля, добробуту, радосте.

Я пізнала родину моєї мами, насамперед моїх тіток і дядьків. Тітка Саня Ігнатович так само нервова як і мама, але серед добробуту її нервовість ніколи не дійшла до того ступеня, що в мами.

Мама, що походила з середовища аристократії, що жила в достатку, панночка вихована в інституті для «благородних дівіц», — вирвана й пересаджена до аж надто скромного дому українського поета, не змогла пристосуватися до нових обставин і заламалася фізично й душевно. Це було непростимим гріхом її рідні випхати сироту сестру з такого дому в незнаний їй світ.

У липні вибухла російсько-австрійська війна. Поворот до Львова був закритий. Незабаром усі покинули село й повернулися до Києва. Я закінчила курс при місцевій школі сестер милосердя та стала працювати в новозорганізованому шпиталі, недалеко від нас.

Новий світ відкрився передо мною. Я пізнала життя київської громади, зокрема маминої родини. Аж тепер я добре зрозуміла маму. Я простила їй її довголітні знущання надійною, десять літ знівченої моєї молодості! У мене залишилося лише безмежне співчуття для мами та жалість для її тяжкого, нещасного життя.

Познайомившись з її численною родиною, я стала бувати в знайомих і рідних. Відвідувала Олену Пчілку — надзвичайно милу й любу бабусю, Нечуя-Левицького, Ганну Барвінок, Науменка, Трегубова, багато визначних діячів, яких я знала з прізвищ або з відвідин у нас, у Львові. Я відвідувала український Клуб, познайомила з Черняхівською, Стешенком і ін. Ходила часто до театру Садовського й любила нашими незрівнянними артистами: Садовським, Малишем і ін. Вліті приїжджав на гастролі театр Саксаганського із знаменитою Заньковецькою. Я відвідувала наші історичні пам'ятки: церкви, музеї й інші історичні будівлі. Ходила слухати опери з виступами Шаляпіна й Собинова, або концерти, що постійно відбувалися в саду «Купецького Зібрання», і на них були виконувані твори знаменитих композиторів: Чайківського, Лисенка. Робила прогульки до Межигірського Спаса, до Святошина, до околиць Києва.

Тоді я познайомила з молодістю і ніжною панією Любиною Крижанівською, що стала для мене сестрою і подругою, моєю невідлучною товаришкою і приятелькою.

Під час окупації Галичини російськими військами я дістала кілька листів від тата, писаних власноручно лівою рукою. Тато писав, що тяжко йому живеться і просив допомоги від земляків. Листи привозили мені вояки-українці, що випадково попадали до Львова й поверталися на короткий час у Київ. Такі зв'язки були зовсім принагідні й часто односторонні. Я тяжко переживала розлуку з нещасними батьками, і хоч це природна річ, що донька залишає родинний дім, але мені було невимовно боляче, що вони обоє залишилися хворі й без помочі. Якось вдалося мамі приїхати до Києва. Тато закликав мене повернутися додому, але я не всилі була вернутися до давніх відносин, я не мала відваги знову вернутися до давнього життя. Моїм бажанням було влаштуватися власними силами, тоді взяти тата до себе й забезпечити йому спокійне й безжурне життя, дати йому все те, чого він не мав ціле своє життя. Та це прийшло запізно, прийшло тоді, коли мого тата вже не було в живих.

Тяжкий настрій, якісь передчуття, навіть сни мучили мене постійно. Я все думала-журилася, що там, як вони живуть?

Це був 1916 рік. Я якраз була тоді в шпиталі при праці, як до мене прийшов Микола Вороний і приніс мені телеграму зі Львова. Кругом пів світу, через Рим, Константинопіль, Москву — три місяці йшла до Києва та телеграма, що принесла мені трагічну вістку про смерть мого Батька. Невпинний біль стискав моє серце, я ридала днями й ночами. Я не могла собі простити, що не виконала мого обов'язку доньки й не поїхала до батька. Цей жаль залишився в моєму серці на все життя.

Тато кликав нас — своїх дітей. Та вмирав самотній, не було нікого з дітей біля нього.

У 1917 році мені вдалося поїхати до Львова, і перші мої кроки були на могилу мого тата. Домовина лежала тоді в чужому гробівці, і ще довго треба було чекати, поки її перенесли до власного.

Тоді ж я відвідала татового приятеля й нашого опікуна Карла Бандрівського. Він оповів мені про тяжке життя тата в часі моєї відсутності. Маму віддали до шпиталю для умово-хворих, а тато спочатку жив сам у хаті, потім узяли його до приюту Січових Стрільців. Тато не хотів там бути, все вертався до власної хати й усе налягав на братанка Василя, що був йому для помочі, щоб він відпровадив його назад до хати. Василь не відважився протиставитись волі тата і, не порадившись ні з ким, повів тата вночі додому. Дорога була далека й було холодно. Тато був так дуже ослаблений, що треба було його піддержувати, майже нести. Довелося йти під гору, тато впав і не міг іти далі. Василь покликав допомогу і разом з сусідом повели тата до хати. Але в хаті ніхто не жив, вона була неопалювана й холодна. Ні вугілля ні дров не було, тато застудився, дістав запалення легенів і незабаром після повороту до власної хати помер.

Про цю останню дорогу й про смерть тата розказав мені Василь кілька років тому, коли мене відвідав у Торонті.

Гроші зібрані під час поїздок, що були зложені в банку як Фонд І. Франка — як пояснив мені п. Бандрівський — були передані маляреві Трушові, бо він дуже бідував.

Може, тато відчув мій дуже глибокий і тяжкий біль, і може, він зрозумів мене, бо в моїм болю й горю я немов відчувала близькість його духа. Я стала відчувати на кожному кроці його опіку, його поміч і охорону. Кілька разів я була в небезпеці втратити життя, та немов незрима рука вела мене на правий захисний шлях. Тато спрямовував мене на правильну дорогу. Карав тих, що спричиняли мені біль. Я стала навіть бути впевненою, що ось зараз прийде розплата-помста за заподіяну мені кривду. В горю я молилася до нього й діставала розраду. Я стала свято вірити, що його опікунчий дух десь близько біля мене й мені тільки треба до нього звернутися за допомогою. Треба тільки замкнути очі, вглибитися думками, прикликати тата перед мій духовий зір, бачити його і просити про справедливість і допомогу.

І тут моя подруга була для мене в моїм тяжкім горю ніжною і теплою розрадою. Вона не потішала мене, не переконувала. Вона тільки була зо мною, розуміюча й співчуваюча, і її приязнь та тепло вносили в мою наболілу душу лік і потіху...

2

А війна йшла своїм кривавим кроком. Праця в шпиталі була для мене цікава й займаюча. Поміччю для інших я хотіла віддати те, чого не могла дати моїм батькам. Схиляючись над постелями терплячих й даючи їм поміч, — я закривала на хвилину очі й шептала: «Прости».

Транспорти ранених з фронту збільшувалися, праця була відповідальна, тяжка й вимагала самопосягати. Ранені, переважно українці, з їхніми особистими трагедіями знаходили в мені не тільки сестру-помічницю, але розрадницю в їх горю, в кожній хвилині готову помогти, потішити, розрадити.

Війна з своїми жорстокими правами й наслідками, повна трагізму й переживань поодиноких людей, принесла деяке послаблення залізних кліщів царського деспотизму, що тяжів над народами «єдиної неділимої Росії».

Молодь, студенти, військовики сходилися меншими й більшими групами, співали революційних пісень, виголошували палкі промови, як здавалося, дуже сміливі, дуже важливі, дуже конспіративні, але, як доказала грізна майбутність — дуже наївні й непрактичні. Організувалися таємні товариства, що мали на меті підготувати розвал старого режиму й будувати новий, але який? — докладно ще ніхто не знав («хай гірше, аби інше»).

Російська армія скорим і відважним маневром зайшла далеко на захід; захопила Галичину, дійшла до Перемишля й до Карпат. Надходила зима, дуже холодна, як рідко. У провіді російської армії стали позначуватися розклад, підкупство і зрада. На фронт — замість теплої одежі й зброї, що їх посилали на Сибір — ішли вагони сибірського масла й

інших непридатних для війни речей. Ця зима переповнила шпиталі вояками з повідморожуваними, не-раз і вище колін, ногами. З смердячих онуч виглядали почорнілі пальці, стопи, ноги. Ранені й хворі не вмщалися в залах, лежали по коридорах у брудних, кривавих і завошивлених уніформах, дожидаючи черги. День і ніч в операційних залах робились ампутації...

До Києва гнали полонених — збідованих, голодних вояків усіх національностей конаючої австро-угорської монархії.

Тюрми заповнились сотнями найвидатніших українських діячів зі Львова й інших міст Галичини, арештованими в характері закладників. Мій дядько Ігнатович разом з Чикаленком і іншими громадянами організують товариство для допомоги арештованим. До помочі взяли й мене. У вільний від шпитальної праці час я спішила до домівки товариства, де ми приготувляли пакунки з їжею та білизною і розвозили по тюрмах. Одного дня поїхали до тюрми, де сиділи мої старі знайомі зі Львова, еліта української галицької інтелігенції: Федак, Охримович, Залозецький і інші. Бачачи, як вони споглядали з-за ґрат, я згадала мого батька, якого колись також без провини посадили були в тюрму і поміж розбійників та злодіїв. Тоді він страждав там самотній і не було нікого, хто б подав йому розраду, поміч. А сьогодні я, його донька, несла поміч тим, що так холоднокровно й байдуже дивилися на терпіння найліпшого сина України.

Праця комітету поширилась, бо потребує помочі під час війни було багато. Спершу була це поміч закладникам, потім полоненим. Треба було конче старатися, щоб їх звільнили та влаштували на працю, а що найважливіше, — щоб їх не висилали на Сибір разом з іншими полоненими, як німці, мадари тощо.

Моя приятелька була діяльною також і в комітеті. Запропонувала мені, щоб я покинула працю в шпиталі й перейшла працювати до уряду «Союзу міст», де вона працювала як секретарка директора. Я з охотою перейшла на нову працю. Нашим директорам був Дмитро Дорошенко, а по назначенні його губернатором Буковини прийшов на його місце Маргуліс, надзвичайно симпатична й тактовна людина. В «Союзі міст» заховалось було багато жидів, втікаючи від воєнної служби. І вже там я помітила, як активно й організовано підготовляли вони прихід комунізму.

Пані Крижановська ввела мене в тайну організацію української націоналістичної молоді. Ця організація пізніше розрослася в Союз, що дав почин до організації українського студентства в українськiм університеті; студентства, що не високопарними фразами й кличами заявляло приналежність до великої української нації, а ділом, своєю кров'ю, жертвуючи своє життя.

Як свою девізу, свою найвищу мету ставлять: визволити народ з неволі, збудувати вільну й незалежну Україну.

На одному із зібрань молодий офіцер промовляв:

«Російська імперія, зліплена на хребтах поневолених націй і вдержувана в своїй силі й могутності терором, визиском, «охранкою», тюрмами й Сибіром, починає хитатися на гнилих підвалинах. Стіни й дах велетенської й незугарної будівлі починають тріщати, ось-ось вона завалиться й поховає тих, що її будували, що її сторожили.

Той слушний час, що його предсказав Тарас, що його даремно виглядали наші герої, тисячі жертв каторг і мук, — той час ось тут за стіною.

Будьмо готові, валімо стіну. Тепер не час на десятки рівносильних і між собою незгідливих отаманів, не час гайдамацьких загонів, не час на творення партій з голосними кличами, але з ворогуванням і незгодою поміж собою. Ми мусимо з'єднати всі партії для одного великого діла. Наша організація мусить бути одноцільна й сильна, мусить захопити цілий народ, бо тільки зорганізований, здисциплінований народ, окрилений однією ідеєю, може доконати великого діла — звільнення України від вікового рабства.

Наше завдання організуватися негайно і то в найширшому масштабі, скрізь — по містах, по селах, між робітниками, в армії, поки ще спокійно, поки ворог зайнятий війною. Наші центри розкинемо по всій Україні, їх завдання: національне освідомлювання всіх кругів, пропаганда, гуртування. Ця праця тяжка й відповідальна, бо вже тепер різні ворожі

нашій ідеї партії працюють пильно й підпольно. Тож дружньо до великого діла. Метою наших змагань має бути неподільна Україна з сильним проводом на чолі».

Такі й подібні промови я чула на сходинах «Союзу». Обговорювалися пляни праці, назначували делегатів, проектували реальну плянову роботу.

Серця горіли ясним вогнем. Ми всі вірили, що ця безмежна любов до Батьківщини, ця сильна воля всіх присутніх мусить захопити весь народ, мусить увінчатися успіхом, мусить принести волю Україні.

«Союз» розпочав гарячкову організаційну роботу. Видав правила-закони, що їх першою точкою було: створення самостійної України, з'єднання всіх українських земель в одну державу. Одна з дальших точок постановляла, що члени «Союзу» не сміли женитися з чужинками. П'ятнувалося всяке хитання, партійність, зраду своєму народові, прадідівській вірі...

3

Тим часом події мінялися з дня на день. Те все, що ще вчора здавалося ідеалом далекого майбутнього — сталося нараз актуальним уже сьогодні.

Це був 1917 рік. Важливі події наступали одна по одній: Революція. Зречення царя з престолу. Заключення миру. Правительство Керенського.

Російська імперія валилася немов замок з карт. Революція, що почалася в Петербурзі, поширювалася із скорістю вогню по цілому просторі. Влада Керенського, що спочатку здавалася декому такою багатонадійною — стала скоро іграшкою стихії. Московщина, зайнята своїми власними справами, на хвилину злагіднила тиск тісно заціплених кліщів над Україною.

Настав той слушний час, що його приходу всією душею бажав і виглядав Т. Шевченко, за який боролися, страждали й умирали мільйони найліпших синів України. Україна мала змогу виявити свою власну волю, стати господарем у власній хаті, — мати свою владу, своє військо, свого голову держави.

Розкривалося широке поле праці для власного народу у власній хаті. Ми мали власну владу Центральну Раду, власне військо, великі надії й великі можливості.

Київський університет українізується, молодь з цілої України горнеться до університету. Професури обсаджують місцевими українцями, й частинно професорами й ученими закладниками українцями-галичанами.

Винниченко, тоді секретар уряду, запропонував мені взяти працю в міністерстві. Я зголосилася до міністерства внутрішніх справ — чого опісля пожалувала — але тоді мені здавалося, що внутрішня розбудова держави є підставою її сили.

Моя приятелька і я беремося до праці. Курси української мови для вояків, курси для неграмотних. Підготовка й переведення виборів до міської думи були важливою справою — йшлося про те, щоб викинути шкідливі й ворожі елементи з серця України, з Києва. Не можемо відмовити собі розкоші студіювати на університеті, й вписуємося на вечірні курси.

Світова війна принесла важливі події у відродженні українського народу. Кожний день приносив нові зміни, нові можливості. Нові картки історії оберталися скоро й непереможно.

По всій Україні прокочувалися хвилі маніфестаційних виявів національного пробудження народу. Особливо запам'яталась мені перша така велика маніфестація, що відбулася в Києві в квітні 1917 р. і в якій узяло участь понад 100.000 людей та кількадесят тисяч вояків з сотнями синьо-жовтих прапорів.

Був чудовий весняний день — день, весни, яка буває тільки в Україні. Київ, місто квітів, зелені й садів, у цей святочний день немов прибрався в усе, що найкраще. Синє, синє небо, вулиці залиті світлом. Зелень освіжена дощиком з попереднього дня блищала краплинами роси, немов брилянтами. В садках розцвілі бузки, черемшина й море квітів висилають ніжні й солодкі пахощі, а легкий вітерець розносить їх по цілому місті. Здається, і ціла природа хоче святкувати разом з людьми велике свято. А люди? Ще з попереднього дня почали з'їжджати, хто як міг — залізницею, автами, возами, а й пішки.

А зранку того ж дня з усіх кінців почали сходитися київляни й приїжджі на Софіївську площу, так як і колись за гетьманів! На просторій площі було місце для всіх. Люди веселі, лица осяяні щастям, голосно лунає українська мова, а московська ховається в сутінки й заулки.

Жіноцтво здебільша прибране в народній одяг. Дівчата в стрічках і вінках, хлопці у вишиванках і козацьких шапках. Неодна бабуня витягла на дні скрині заховану, мережками вишиту сорочку, дорогоцінну золотом перетикану плахту, шовком вишиваний жупан. Це ж сьогодні велике Свято! Свято України! Треба звернутися в те, що найкраще.

Ми з моєю подругою проходимо біля груп людей, прислухаємось до нашої рідної мови, що вільно й голосно ллється з уст прохожих, розшукуємо знайомих. Так хочеться, щоб ще більше сходилося народу, щоб було ціле море людей, щоб розлилося воно геть там на сумежні вулиці.

У Софії правиться молебень, і ми протискаємось туди.

Дзвони дзвонять безупину, люди входять і виходять. Владики, священство обступили престоли. Тисячі свічок горять яскравим вогнем, немов ті душі поляглих, катованих, замучених синів України. Лунає пісня «Боже, утверди Україну». Владика згадує завзятих синів України, гетьмана Мазепу величає великим героєм, вірним і хоробрим сином Батьківщини. Сьогодні перший раз за нього моляться, всупереч «анатемі», яку кинули на нашого гетьмана московські попи.

Молебень поступає повагом вперед, співає не тільки хор, але й усі присутні. Серця всіх горять одною молитвою, гарячою, щирою: «Боже, спаси Україну».

У перших рядах члени уряду: Грушевський, Винниченко, Петлюра й інші, багато військових.

На один момент пронизує моє серце біль — я згадую віщі слова Мойсея української землі Івана Франка:

Прийде той час. Істотою цілою
Ми чуєм хід його поза собою,
Та доживем його не ми... не ми.

Молебень кінчиться, дзвони дзвонять, з церкви виходять повагом священство, влада. Громадяни спішать, щоб зайняти місця, звідки все видно й усе чути. На площі море голів. Нараз гарматні постріли! Це знак, що настав важливий момент. Люди притихають. Промовляє представник уряду: Це день визволення України від московського ярма. Україна стає вільною державою. Тимчасова влада «Центральна Рада» скликає представників від усіх земель, щоб вибрали владу таку, яку бажає народ. Захоплюючи, історичні слова: своя влада, своє військо, свої школи, свої університети.

Люди слухають мов зачаровані. По тім мов грім гремить — по всій площі розлягається один великий оклик: «Слава!», «Слава!», «Слава Україні!»

З сльозами щастя люди кидаються одні одним в обійми, знайомі й незнайомі. Старі бабусі плачуть, «що Бог дав дочекати»... Знімається могутній спів з тисячі уст, з тисячі сердець: «Ще не вмерла Україна», «Не пора, не пора».

Нараз з Володимирської вулиці над'їжджає відділ війська. Це козаки. В одностроях, з шаблями при боці, високі смушкові шапки, баскі коні не йдуть, а танцюють. Попереду сам пан гетьман. Чи це сон чи ява? Чи сам Богдан встав з могили подивитися на вільну Україну?

Ми обіймаємо одна одну, безмірне щастя переповнює ваші душі. Чи ж можливо, щоб ми будь-коли забули ці хвилини, цей незабутній момент? Він ясним образом стоятиме нам перед очима все наше життя.

4

Але сумна історія нашої Батьківщини повторюється. Влада нашої держави попала в слабі невідповідальні руки. Центральна Рада, замість у першій мірі організувати сильну армію для оборони молодого держави, тратила час на безпланових маловажних засіданнях, на яких першою точкою була переперта жидом Гольденбергом точка оборони прав меншин

(жидів і поляків), а важливе рішення організування військових частин з полонених вояків, що масово верталися з Сибіру, було нехтоване, а вояки інтерновані.

Мов гриби на дощі виростають партії й партійки, що своїми плинами й вимогами, а ще до того незгодою й суперечками між собою, тільки послаблюють владу. Якими яскраво правдивими показалися слова мого батька: партії, замість підпорядкуватися владі, бажали нею верховодити.

Молодь і студенти, захоплені подіями, не задовольняються студіями на університеті. Вони бажать чину і формуються у військові частини, що бажать стати в обороні рідної землі.

А тим часом ворог прокидається з революційного трансу. На півночі формується большевицька влада. Вихолоджена війною — потребує пшениці, харчів, а де їх дістати? В Україні!

На полудні білогвардійці під проводом Денікіна. Ні одні ні другі не хочуть зректися України, бо це їхня життєва сила. І чорні сили, одна з півночі, друга з полудня, починають наступати на молоду, ще не сформовану державу. Влада слаба, нерішуча! Військо нез'єднане, незорганізоване!

На сході починаються бої. Кого посилають на перший вогонь? Відділи студентів без військової підготовки, майже без зброї. Куди? Під Крути. Большевицька потвора, проковтує їх — цю першу жертву — найкращий квіт України.

А хто стоїть на чолі Центральної Ради? Професор Михайло Грушевський. Відсунувши мого батька від праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка, йому вже у Львові не сидиться. Він побачив, що настають непевні часи, що наближається австрійсько-російська війна. Грушевському не всміхається можливість іти дорогою тисячів, що пішли на емігрантське лихоліття. Він повертається в Київ, де в нього була шестиповерхова камениця на вул. Шевченка, а на Кавказі нафтові уділи. Але під час війни його каменицю збомбардовано й залишилися тільки голі стіни й димарі, тож довелося йому й родині замешкати в малій хатині.

У Києві Грушевський висувається на чільне місце і стає головою Українського Уряду — Української Центральної Ради. Чому якраз він? Бо ж ані політик, ані стратег, а так, як він був нездарним професором, ще більш нездарним став, головою, держави. В той час, коли, треба було всі зусилля звернути на будову молодої держави, на її зміцнення, на організування армії, він витрачав дорогоцінний час уряду на долагоджування зовсім безпредметних спорів і зовсім підрядних справ (напр., меншин). Замість признатися до своєї нездарності й віддати провід у більш енергійні й відповідальні руки, він уперто держиться захопленої влади. Навіть невдалий атентат на нього одного студента, що чудом спасся з-під Крут (щоб це затушувати, казали, що це комуніст-большевик) не поміг йому схаменутися.

Тепер я стрінулася з Грушевським на задніх сходах будинку Центральної Ради. Я сходила вниз, він піднімався вгору. Пізнав мене, став осторонь, наїжився, я пройшла мимо нього, обкинувши його поглядом повним погорди й ненависти.

Та ціла нація, збуджена могутнім подихом революції, бажє одного! — звільнення від поневолення відвічним ворогом Москвою. Формуються нові військові частини з добровольців, що масово голосяться з усіх кінців України до оборони zagrożеної батьківщини. Селяни цілими валками везуть харчі, все гарячково готується до важкої боротьби, на життя і смерть. Тим грізніша й страшніша ця боротьба, бо це не війна з царською Москвою, а з большевицькою дикою напівазійською масою, що знає тільки насилля та вбивства, що веде з собою відділи китайців, мадярів і латишів — фахівців у катуванні й мученні, що своєю звірячістю перевищують фантазію Івана Грозного.

Населення чекає в тривозі — невже ж місцем боїв буде Золотоверхий Київ? З полудня підступив Денікін. Злучившись з організованою частиною білогвардійців у Києві, майже без спротиву зайняв частину Києва по той бік Хрещатика. Та з ними не довелося і воювати, бо вони під натиском большевиків зі сходу, побоюючись заскочення з полудня — за кілька днів скорим темпом відступили.

Большевики стали обстрілювати Київ спочатку з-за Дніпра, опісля постріли почали падати все ближче й ближче. Наша влада й військо покинули Київ майже без боїв, щоб спасати місто від знищення.

Большевики під командуванням Коцюбинського (син письменника) зайняли Київ. Дикі банди з червоними зірками на шапках сновигали по вулицях. Почалося полювання на військових. Офіцерів ставили під «стенку» і стріляли в тил голови. Перешукували доми й городи, було чути крики розпачу й смерті. Тягли людей у підвали на муки, на морд...

Тисячі вбитих гарматним обстрілом і комуністичною розправою валялися по вулицях і садах, чекаючи черги, коли їх підберуть і закопають.

Та панування большевиків не тривало довго. Реорганізоване військо під проводом отамана Петлюри, Січові Стрільці з Коновальцем і німці із Скоропадським великою силою почали наступати з усіх сторін на Київ. Большевики в дикій паніці стали покидати Київ: на конях, на возах, пішки, лавами й одинцем сунули туди, звідки прийшли.

Повернулися наші війська й наша влада. Грушевського усунено, а назначено гетьманом Скоропадського.

Моя приятелька Крижановська не дожила цієї хвилини. Коли большевики зайняли Київ, вона пережила всі страхоття їх короткого панування. Запроторена в тюрму разом з сотнями інших, очікуючи найгіршого — заламалась душевно. І хоч арештантам удалося під прикриттям ночі втекти з тюрми, — страхоття пережиті впродовж кількох днів, вістки про розстріли й катування та розбиті надії на відродження Батьківщини підірвали її душевні сили й вона відобрала собі життя.

А там прийшла сумна історія. Геройські бої наших армій за кожен п'ядь рідної землі значилися кров'ю і жертвами. Та сили були нерівні. Довелось відступати. Відступати й наступати. Прийшов «чотирикутник смерті». Армії, десятковані сипним тифом, гнані навалом ворогів, крок за кроком, крок за кроком відступали: все на захід, все на захід... до ворожої Польщі...

Грушевський опинився на еміграції в Празі в затишнім містечку.

Але чого надіявся він, повернувшись по кількох літах еміграції назад в Україну, вже частину ССРСР? Голова української держави розкався й покорився новій владі в надії, що може дістане десь катедру, стане визначним академіком-ученим.

Він завважив настанову до Івана Франка в Советах. Тож щоб приподобатися новим панам, пише статтю в 10-ліття смерті великого Каменяра, дуже прихильну статтю!

Але темою своєї статті вибрав він обговорення статті Ів. Франка «Не любен Русі», яка то стаття привела до розриву тата з тодішнім галицьким провідним громадянством і була причиною гострих нападів і ворогування того ж громадянства. Тим хотів Грушевський звернути увагу, що Франк о жив у вічнім роздорі з тогочасними носіями культури в Галичині, що ані не був цінений, ані признаваний своїми ж, а тим самим бажав зменшити його вартість в очах нових вельмож.

Чому не згадав Грушевський, що коли І. Франко написав таку статтю, то це був крик його наболілої й до глибини ображеної гордої душі. Бо де ж були його приятелі й визначні діячі тоді, коли його безповино арештували й тримали в тюрмі разом з злочинцями? Йому не тільки не простягнули помічної руки, а навпаки — відвернулися від нього.

Ще зацитую характеристичний уривок з статті Грушевського:

«Особливо часто стали ми бачитися і працювати (з Франком) у тісній спільності, коли я в 1901 р. купив кусень ґрунту під містом, щоб поставити собі хату, і І. Франко захотів бути моїм сусідом. Я відступив йому частину ґрунту і ми разом згодили собі одного будівничого для будови обох хат і одночасно їх вибудували одним заходом. Коли ми оселилися побіч себе, мій робочий ранок звичайно кінчався конференцією вдвох у біжучих справах. Виходячи до міста, заходив до мене з результатами своєї вечірньої або всенічної праці (він працював головню ночами й вечорами, я ж лягав рано і працював ранніми ранками, перед полуднем уже кінчаючи головню працю дня). Ми обговорювали матеріял, визначали потрібні перерібки й зміни, укладали пляни чергової роботи, розділяли між собою кореспонденцію тощо»...

Коментарів непотрібно, тільки мале спростування: ґрунту під хату Грушевський татові не відступав, бо цей ґрунт тато заплатив зятягнуеною гіпотекою на хату.

5

У короткому часі по смерті тата українське видавництво „Вернигора” в Києві зголосилося до мене за дозволом друкувати вибрані татові твори, і я дістаю перший гонорар 10 тис. карбованців. Та ці гроші не тішили мене, бо в мене перед очима стояла постать мого бідного тата, бо ж тих грошей не було, коли він їх потребував!

Майже рівночасно приїхав з Москви представник найбільшого видавництва Ситіна. Він звернувся до мене з пропозицією продати їм за мільйон рублів усі твори тата, оригінали й копії. Як мене поінформували люди, що з ним говорили (п. Матушевський), москалі хотіли купити авторське право на те, щоб усі твори тата знищити. Я, розуміється, рішуче від продажу відмовилася.

Також і українське державне видавництво в 1918 р. запропонувало відкупити в мене авторське право за мільйон карбованців. Уже була складена умова, але до продажу не дійшло із-за відомих подій.

У січні 1919 р. я виїхала з Місією Червоного Хреста (для допомоги українським полоненим у Німеччині) до Берліну.

По дорозі вступила я до брата Петра в Краснім. Він якраз тоді повернувся був з літунської виправи на Варшаву. До Львова заїхати не могла, бо якраз велася війна з поляками.

У Берліні я вийшла заміж за д-ра Петра Ключка. По зліквідованні Місії ми поїхали на Закарпаття, де прожили 20 років.

При першій змозі я поїхала до Львова. Я переїхала кордон і знову побачила рідні села: убогії ниви, убогії села, убогий поневолений люд знов у тяжкій неволі, цим разом — польській. Сумні це картини, сумні й невеселі, та інших не знайдеш ти тут. Але ж вони мої рідні й близькі серцю. Біль і радість стискали серце як ніколи, сльози затьмарювали погляд, — я верталася до моєї Батьківщини.

Зайшла до нашої хати й по сходах вибігла до мешкання мами. Закурена димом кімната, з полинялим мальовилом на стінах, старі знайомі меблі, ще привезені мамою з дому, її придане. Маленька піч приміщена біля великої печі, дверці отворені, полум'я освічує маленьку постать, що сидить на стільці й гріє поморщені, але все ще так гарно сформовані пальці піаністки. Сама задивлена в полум'я і думає свою невеселу думу. Це моя мама. Нагло обертається і скрикує: «Це ти, Гандзю, чому ти не написала, що приїдеш?» Я беру її в обійми, цілую в беззубі уста, по її зморщеним лиці стікають сльози, я плачу також гірко, болюче. Ця мала старушка з поморщеним від горя обличчям — це та сама, колись горда й вродлива панночка-дворянка.

Я привела її кімнату до порядку, привезла одержу. Мама немов ожила. Я бачила маленьку радість в її очах, а вголос вона сказала: «Навіщо це ти, я цього не потребую». Я часто заїздила з Чехословаччини до Львова і старалася навіть і проти її волі прикрасити й полегшити її життя. Хоч і з протестами —мама це приймала. Тепер була далеко спокійнішою, але при моїм від'їзді не забуває свого давнього й каже: «Але ти все таки не моя донька».

Як і давніше, сидить і читає книжки, як і давніше, смажить чудові варення, якими вгощає тільки своїх дітей та внучок (брат Тарас живе з родиною внизу), як і давніше, грає в карти з своїми малими внучками (улюблене заняття цілої її родини), як і давніше, п'є міцну чорну каву, як давніше, співає тихим голосом свою улюблену пісню:

Wer nicht sein Brot mit Traenen ass,
Wer nie die kummervolle Naechte
Auf seinem Bette weinend sass,
Der kennt nicht die himmlischen Moechte...

А мене просить: «Ти не забудь: коли буду вмирати, аби ти була коло мене». Але не судилось виконати її останньої волі. В 1941 році, коли німецькі війська зайняли Львів, я,

немов прочуваючи горе, бігала від однієї військової установи до другої, благаючи пустити мене до Львова. Але всюди дістала відмову, і моя мама вмирала сама так, як і тато. Петро виїхав до Києва, щоб ніколи не вернутися, а Тарас був у Станиславові. Я могла приїхати аж по її смерті. Поховали маму недалеко татової могили, в його тіні. Так як і за життя, вона була тільки його тінню. Маленька могилка поміж чужими хрестами на Личаківському цвинтарі.

На Закарпатті в селі Довгім, куди мій чоловік дістав призначення на окружного лікаря, поклав він велику працю для піднесення здорового стану населення. Зараз після війни стан здоров'я на Закарпатті був безнадійний. Тиф черевний і сипний, чорна віспа, дифтерія, шкарлатина й кір, коклюш і глисти, туберкульоза й сифіліс — це були щоденні явища, з якими треба було боротися.

Чоловік добився у чеського уряду заложення й побудування домівки для диспансеру Масарикової Ліги, яка мала всі засоби й можливості від уряду для поборювання цих десяткуючих населення недуг. Працював днями й ночами, маючи під своєю опікою 8 сіл. 20-літня праця увінчалася значним успіхом. Деякі недуги, як тиф і віспа, зовсім зникли, а інші значно зменшилися. Епідемії дитячих хвороб були поборювані зараз же в зародку, туберкульозні діставали сталу опіку й допомогу, а шкірні недуги підпали під сувору контролю й примусове лікування. Систематичні лекції на ці теми причинилися до культурного й до національного усвідомлення місцевого українського населення.

Але вдячність населення була типова. Коли Гітлер передав у 1939 році Закарпаття мадярам — місцеві інтелігенти, «русскіє», поставили нас «под стенку», щоб п'яні селяни нас розстріляли. Та все ж таки знайшлися чесні люди й наші приятелі, що не допустили до вбивства. Тоді мадяри протягом 24 годин насильно депортували мене й мого сина до Відня, а чоловіка забрали до концтабору в Нірадгазі. Ще впору вдалося мені його видобути з цього табору, де «культурні» мадяри били й катували національно усвідомлену молодь і селянство Карпатської України.

Мій чоловік глибоко відчув і зрозумів моє страдальне життя вдома й дав мені все, щоб зробити моє життя щасливим: родину, дім, достаток, забезпечення майбутнього мені й дітям. Та все це пропало мов сон. Ми знову опинилися скитальцями на чужині, між чужими людьми. Довголітня лікарська практика й досвід, набуті на Закарпатті, зокрема в лікуванні туберкульозу, — дають йому можливість дістати працю у віденському шпиталі Ляйнц, де він працює до 1946 року.

Війна не минула Відня. Ми пережили всі страхоття бомбардування, аж вкінці Відень стали виселювати й я з молодшим сином мусіла їхати на захід. Мій чоловік відмовився їхати. Не мав сумління лишати тяжко хворих без лікарської опіки, як це робили німці-нацисти, вважаючи також, що він як лікар не наражується на жадну небезпеку. Та сталося інакше. Наша сусідка, Оченашек, з наміром пограбувати наше майно, написала донос до коменданта советських окупаційних військ, що мій чоловік нацист і член нацистської партії (хоч як українець не міг бути ні одним ні другим). Комендант без вагання дав наказ арештувати чоловіка й вивезти його до головного пункту у Львові. Безхарактерна австрійка загарбала все наше майно.

Здавалося, що родина й маєток були зліквідовані — так надіялася Оченашек, і коли я добилася в американській владі в Зальцбургу дозволу поїхати до Відня, там справа так і представлялася. Мої старання й розшуки не увінчалися успіхом. Всі мене лякали, що і мене може те саме стрінати, що чоловіка, а інтервенція американської військової влади залишилася без відповіді. Тоді я рішилася звернутися прямо до того, хто мого чоловіка арештував і наказав вивезти — до советського коменданта. Я показала мою метрику й це вистачало, щоб дістати допомогу місцевого коменданта для повернення мені мого мешкання й пограбованого майна, а що найважливіше — прийнято моє прохання про звільнення мого чоловіка з тюрми.

Але це звільнення не приходило. Якраз це був рік 1946 річниця смерті мого тата. Цей рік обходили святочно у всьому ССРСР і я рішилася написати прохання до Сталіна. Моє

прохання прийнято й послано до Москви, але я цим не задовольнилася. В річницю смерти тата я післала до Сталіна телефонограму, з повторним, але коротшим проханням.

У наслідок мого прохання — з Москви вислано спеціального комісара до Львова. Коли він побачив мого чоловіка, заявив: «Ви в такій ситуації не можете повертатися додому». Мій чоловік, проживаючи в найгірших умовах львівської тюрми, перебував заpalення легенів, нирок і від голоду серце було зовсім знівечене.

Пробувши ще кілька місяців у Львові на лікуванні й відживленні, повернувся вкінці мій чоловік до Відня. На прощання заявив йому комісар: «Ми не гребуємо, щоб ваша жінка з сім'єю поверталася на родину, вона може жити там, де їй понарається».

Чоловік вернувся, але стан його здоров'я був безнадійний. Я зараз же післала його на докладний лікарський дослід, що тільки його стан підтвердив. Ми виїхали до Зальцбургу, де він став працювати в санаторії ІРО як лікар спеціаліст по туберкульозі. Але радість працювати на свободі не довго тривала. Знищене серце не видержало й він умирає нагло 1948 року.

З ним погас на віки той промінь щастя, що світив і розгрівав мою наболілу душу, і з ним загинула шляхетна людина, що всю свою працю й життя посвятив для свого народу й доньки Івана Франка.

Я проживала далі в таборі в Зальцбургу, а що мій молодший син виїхав до Канади — я зліквідувала віденське мешкання й виїхала з старшим сином туди ж.

У Канаді доводиться працювати тяжко, бо хтось інший користується тяжкою працею набутим маєтвом у Чехословаччині, бо хтось інший користується авторським правом.

6

Так, як за його життя довелось Іванові Франкові перенести від своїх братів стільки пониження, нападів і зневаг, деякі й по його смерті стали його поборювати, щоб зменшити його заслуги, щоб, немов докучливої совісті — позбутися його, забути.

Напр., Музичка пише велику розвідку й намагається доказати, як мало оригінальним письменником був Франко, поминаючи те, що сам Франко при кожному своїм творі пояснював, з яких джерел, на основі чого той твір постав, і пояснював сам, чому він це робив. Він хотів збагатити українську літературу перлами з всесвітніх літератур: німецької, індійської, грецької, латинської, польської, французької і ін. — Грицай написав, що писання Франка шкідливі, бо занадто песимістичні й аж надто вглиблюються в життя низів. А чому ж громадянство допустило до того, що його в'язнили й держали з простими волоцюгами й розбійниками? Якби йому були дали умови життя Лесі Українки або Грушевського, йому б напевно не прийшло на думку писати тюремні сонети або оповідання з життя злодіїв і мешканців тюрми. Дехто з духовенства і його прихильників накидалися й накидаються безупину, що Франко безбожник, атеїст, що виступав проти церкви й священства. Але хто з них усіх так ревно вглиблювався в життя святих і мучеників, хто з йому рівним подивом говорив про тих людей, які жили життям повним найвищих ідеалів, що страждали для правди, для ближнього жертвували своїм життям? Франко вірно йшов слідами Ісуса Христа, він ціле життя боровся з брехнею, підкупством, здиством, знущанням над слабшим, покривдженням. Тато завжди виступав в обороні того Божеського, що є змістом і скарбом кожної людини. Своїм власним життям простував стежку правді й любові. Він виступав проти таких людей, які використовували своє знання й свою силу, як пастирі й заступники Христа й його учнів, для своїх особистих низьких цілей, що замість любові ближнього розсівали сім'я ненависти, нетерпимости, помсти й розбою.

Чи ж можна дивуватися, що фарисеї й садукееві накидалися з лайками на нього, що плювали на нього і кричали б «розпий» — якби був той час?

У 30-літню річницю смерті Франка пише В. Бірчак свій «спомин», в якому розказує про те, що раз у Віденській наварні у Львові хтось заміняв його плащ, а що залишений плащ був дуже старий і зношений — зразу догадався він, що плащ не кого іншого, а Франка. Яка дрібничка й низька пімста, може, за занадто гостро скритикований колись його твір. Це тільки яскраві приклади.

Чи ж Авірони й Датани не накидалися на свого великого пророка Мойсея, чи не опльовували його прилюдно, чи не хотіли його скаменувати, чи не поборювали його, чи не насміхалися з нього? Але Мойсей любив свій народ. Він усе перетерпів, переніс усі наруги, всі знущання ледачих Датанів і Авіронів. І дав своєму народові високу ціль: вільне життя у власній країні. Мойсей знав, що його народ піде в мандрівку століть з його величнього духа печаттю.

Значення Івана Франка, його величину, його геніяльність, його феноменальну працьовитість оцінили також чужинці: німці, чехи, навіть поляки й москалі, а такі з-поміж українців, що про них я вище згадала, може оцінять тоді, коли прийдеться їм перейти чистилище тюрем, вигнання, невільницької праці на чужих, усі глибини душевного й морального пониження. Чи згадали ті можливі й знатні галицькі діячі погордженого Франка, коли їм довелося сидіти закладниками за ґратами тюрем Києва, Москви? Чи згадали вони Франка, що прожив ціле своє життя в біді й недостатку, як їм довелося з торбою за плечима йти в скитальщину або на вигнання в холодний Сибір? Чи згадав Грушевський Франка, коли осліплий умирав на далекому засланні? Чи згадав Бірчак той лихенький старенький плащ Франка, коли йому прийшлося манджати на 10-літню каторжну роботу на Сибір?

Може б ті всі горді й важні панове простягнули тому Франкові помічну руку в його біді, — якби знаття, що їх стріне... якби знаття.

7

Картка історії обернулася. Сталін, що зробився богом російської революції, розвінчаний, скинений у порох землі. Він зумів спинити революцію на 30 літ, але революція поневолених Москвою народів не скінчилася. Вона з ще більшим темпом піде вперед. Ще не здійснено ідеї великих революціонерів, ще ясніє велика ціль, ще прийде той світлий день, що його бачив Іван Франко:

Та прийде час і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

8

У 1956 році проминуло 100 років з дня народження мого батька. Вся українська національна спільнота в усіх країнах свого поселення у вільному світі велично й гідно відзначила Ювілей 100-літніх народів великого сина України. Ювілейні святкування започаткували Ліга Визволення України і Спілка Української Молоді в Канаді могутнім 10-тисячним Здвигом української громади, що відбувся 1-го липня на площі Всеканадійської Національної Вистави в Торонті.

Мене запрошено до участі й до виголошення промови. Було виголошено багато промов в українській і англійській мовах. В українській мові виступали: д-р Р. Малащук, П. Башук, пані Меланія Кравців, послі: Ф. Заплітний та І. Яремко, олдерман д-р І. Кучерепа, д-р М. Кушпета, сотн. С. Павлюк і ін., в англійській: міністер громадянства й іміграції І. В. Пікерсгіл, лідер консервативної партії Дж. Дрю, проф. Кларенс А. Меннінг, мейор міста Торонта Н. Филипс, радіокоментаторка Едіт Гайдер і ін.

Промови чужинців мають велике виховне й пропагандивне значення. Виховне для української спільноти, бо ті, що їм імпонує чуже, які легко вирікаються свого рідного, як чогось гіршого й менше вартісного, — мали нагоду переконатися, що чужинці цінують, поважають і величають їхнього ж великого поета-письменника. А пропаганд явне значення полягає в тому, що чужинці, які стоять на провідних місцях суспільно-політичного життя Канади, виголошуючи свої промови про Франка — мусіли спершу познайомитися з його творчістю. У парі з цим вони мусіли також познайомитися з українською проблемою, та дійти до висновку, що народ, який має таких людей як Франко, заслуговує на допомогу в

боротьбі, за самостійну державу, за яку так довго змагається, проливши і проливаючи ріки крові.

***

На цьому я закінчую мої спомини, хоч вони триватимуть далі в моїй душі й у моєму серці — це спомини радісних і гірких хвилин пережитих у нашій родині. Можливо, ці спомини занадто суб'єктивні, занадто багато мого власного «я», але це спомини мої, як я їх переживала й переживаю, згадуючи минуле. Багато призабулося, багато фактів стало тільки спомином. Не моїм завданням подавати докладні дані по датам, я в першій мірі хочу подати дійсну правду, яка вона не була б болюча й гірка, в першу чергу для мене самої. Пройшли роки, пройшли революційні й воєнні заверюхи над Батьківщиною, багато людей зметено з лица землі, багато розсипалось, розгубилось по всьому світу. Наш народ — так як жидівський — шукає втраченого раю по цілому світі, а рай тільки в Батьківщині. І втративши його, ми далі мандруємо й далі шукаємо.

Жидівський народ щасливіший від нашого, бо він додержується законів, даних йому їхнім пророком Мойсеєм, а багато з-поміж нас нехтують заповітом свого Мойсея, творять собі нових богів, розмінюються на дрібниці, забувають про найголовніше — про святі скрижалі українського народу. Але народ свято вірить, «що прийде той час» і цю віру маймо і всі ми та передаймо її нащадкам нашим.

Так бажав пророк українського народу — Іван Франко.

*

Тато залишив завіщання, списане в присутності Бандрівського й д-ра Кобринського Ст. Бараном. У цьому завіщанні зробив тато своїми спадкоємцями нарівні Тараса, Петра й мене. Спадок по ньому — це вілля у Львові й авторське право. Моїм бажанням було залишити хату нашим родинним майном зі збіркою пам'яток по татові й мамі. Доля судила інакше.

Пам'яток по татові у мене небагато — кілька його листів писаних з Ліпіку й до Києва. На стіні в мене висять ікони Матері Божої й Ісуса Христа. Цими іконами благословив священник у Києві подружжя моїх батьків. Ще є велика ікона — пам'ятка й дарунок мамі, від її діда, генерала Таманова. Ще малий образ «Ворожка», що висів на стіні в нашій хаті у Львові. Найбільше жалію за портретом тата, що його малював Панкевич у Львові. Цей портрет подарував мені тато ще за свого життя.

Торонто, 1956 р.

**ВИДАННЯ
Ліги Визволення України**